

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા વિરચિત

મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

ॐ ऐं नमः ॥

॥ ॐ ह्रीं अर्हं नमः ॥

ॐ ह्रीं श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।

महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज विरचित
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका अंतर्गत

॥ मित्राद्वात्रिंशिका ॥

शब्दशः विवेचन

❖ मूलग्रंथकार तथा टीकाकार ❖

लघुहरिभद्रसूरि महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज

❖ आशीर्वादिदाता ❖

परमपूज्य व्याख्यानवाचस्पति, शासनप्रभावक आचार्यदिवेश

श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरजु महाराज तथा

षड्दर्शनवेत्ता प्राच्यनिक प्रभावक स्व. परमपूज्य

मुनिप्रवर श्री मोहजितविजयजु महाराज तथा

वर्तमान श्रुतमर्मज्ञ विद्वान गणिवर्य

परमपूज्य श्री युगभूषणविजयजु महाराज

❖ विवेचनकार ❖

पंडितवर्यश्री प्रवीणचंद्र जीमजु मोता

❖ संकलन-संशोधनकारिका ❖

प. पू. ललितसूरीश्वरजु महाराजना समुदायना प्रशांतमूर्ति

गच्छाधिपति प. पू. प्रेमसूरीश्वरजु महाराजना आज्ञावर्तिनी

साध्वीजु सुरेन्द्रश्रीजु महाराजना शिष्या साध्वीजु ङोदिरत्नाश्रीजु

❖ प्रकाशक ❖

गितार्थगंगा

५, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इत्तेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.

મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૧ ❖ વિ. સં. ૨૦૬૧

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂા. ૨૫-૦૦

❖ આર્થિક સહયોગ ❖

ઘાનેરા નિવાસી

ચંદનબેન કનૈયાલાલ પાનસોવોરા

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❖ મુદ્રક ❖

મુદ્રેશ પુરોહિત

સૂર્યા ઓફસેટ, આંબલી ગામ, સેટેલાઈટ-બોપલ રોડ, અમદાવાદ-૫૮.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા
૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફ્લોરપુરા રોડ. પાઠકાંડી, અમદાવાદ-૭
☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧,
૩૦૯ ૧૧૪૭૧

શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ (આફ્રિકાવાળા)
૯, પરિશ્રમ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી,
વિજયનગર કોસિંગ પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
☎ (૦૭૯) ૨૭૪૭૮૫૧૨

મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી
વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલિયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
☎ (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

શ્રી ચીમનભાઈ ખીમજી મોતા
૯/૧, ગજાનન કોલોની,
જવાહરનગર, ગોરેગામ (વેસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦૦૬૨.
☎ (૦૨૨) ૨૮૭૩૪૫૩૦

શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી
૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરૂ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર, જૈન દેરાસરની
પાછળ, મુલુન્ડ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૮૦.
☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪,
૨૫૬૮૬૦૩૦

પૂના :

Shri Maheshbhai C. Patwa
1/14, Vrindavan Society,
B/h. Mira Society, Nr. Anand
Marg, Off. Shankar Sheth Road,
Pune-411037.
☎ (020) 26436265

સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ
ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુનિવાસની ગલી, ટીમલીયાવાડ,
સુરત-૩૯૫૦૦૧.
☎ (૦૨૬૧) ૩૦૧૩૨૪૪

રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી
“જિનાજા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

બેંગલોર :

Shri Vimalchandji
C/o. J. Nemkumar & Co.
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross,
Bangalore-560053.
☎ (080)-(O) 22875262
(R) 22259925

જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ
C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્ક્સ,
C-૭, સુપર માર્કેટ,
જયશ્રી ટોકિઝની સામે,
જામનગર.
☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા., પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થો તત્ત્વોનાં સહસ્રોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે. જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાયતા મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યા છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રીસંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિરાજશ્રી મોહજિતવિજયજી મ. સા. તથા પૂ. ગણિવર્યશ્રી યુગભૂષણવિજયજી મ. સા.નાં અપાયેલાં જુદા જુદા વિષયો ધરનાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિષયનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓ અને માગણીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોના વિષયો અંગેનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મૂળ લક્ષ્યથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ તેમની અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત —

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકોની યાદી

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વ્યાખ્યાનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત મ. સા.)

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ ૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા ૩. ચારિત્રાચાર

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત મ. સા.)

૧. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ	૨. ચિત્તવૃત્તિ
૩. શાસન સ્થાપના	૪. કર્મવાદ કર્ણિકા
૫. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય	૬. પ્રશ્નોત્તરી
૭. દર્શનાચાર	૮. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં
૯. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	૧૦. અનેકાંતવાદ
૧૧. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ	૧૨. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)	૧૪. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”

પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત મ. સા.) સંપાદિત

૧. શ્રાવકના બારવ્રતોના વિકલ્પો

હિન્દી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત મ. સા.)

૧. જૈનશાસન સ્થાપના	૨. ચિત્તવૃત્તિ
૩. શ્રાવક કે બારહ વ્રત કે વિકલ્પ	૪. પ્રશ્નોત્તરી

સંપાદક :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અરિહંતસાગરજી મ.સા.

૧. પાશ્ચિક અતિચાર

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित विवेचनना ग्रंथो

गुजराती

❑ विवेचनकार :- पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमजु मोता ❑

१. योगविशिका शब्दशः विवेचन (अप्राप्य)
२. अध्यात्मउपनिषत् प्रकरणा शब्दशः विवेचन
३. अध्यात्ममतपरीक्षा शब्दशः विवेचन भाग-१
४. अध्यात्ममतपरीक्षा शब्दशः विवेचन भाग-२
५. अध्यात्ममतपरीक्षा शब्दशः विवेचन भाग-३
६. विंशतिविंशिका शब्दशः विवेचन पूर्वार्ध
७. विंशतिविंशिका शब्दशः विवेचन उत्तरार्ध
८. आराधक विराधक यतुर्भगी शब्दशः विवेचन
९. सम्यक्त्व षट्स्थान यउपर्ध शब्दशः विवेचन
१०. अध्यात्मसार शब्दशः विवेचन भाग-१
११. प्रतिमाशतक शब्दशः विवेचन भाग-१
१२. प्रतिमाशतक शब्दशः विवेचन भाग-२
१३. कूपदृष्टांत विशदीकरण शब्दशः विवेचन
१४. पंचसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-१ (सूत्र १-२)
१५. सूत्रना परिणामदर्शक यत्नलेश भाग-१
१६. पंचसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-२ (सूत्र ३-४-५)
१७. सामायाारी प्रकरणा भाग-१
१८. सामायाारी प्रकरणा भाग-२
१९. प्रतिमाशतक शब्दशः विवेचन भाग-३
२०. दानद्वात्रिंशिका शब्दशः विवेचन-१

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની મિત્રાદ્વાત્રિંશિકાના શબ્દશઃ વિવેચનના સંકલન-સંપાદનની વેળાએ

પ્રાસ્તાવિક

વિશ્વકલ્યાણકર શ્રી જિનશાસનરૂપ ગગનને જ્ઞાનાલોકથી પ્રકાશિત અને પ્રભાવિત કરનારા મહાપુરુષો પૈકી સ્વપરદર્શનનિષ્ણાત, પ્રકાંડવિદ્વાન, વિસ્તૃત-સયોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત સમર્થ સાહિત્યઃસર્જક, સર્વનયમયવાણી વહાવનાર, ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ, મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજનું આગવું સ્થાન છે. જુદા જુદા બત્રીશ વિષયો ઉપર વિષયવાર ૩૨-૩૨ શ્લોકમાં અર્થગંભીર વિશદ છણાવટવાળો, ૫૦૫૦ શ્લોક પ્રમાણ, અદ્ભુત, અધ્યયનીય ‘તત્ત્વાર્થદીપિકા’ નામની સ્વોપજવૃત્તિથી સમલંકૃત, અમરકૃતિરૂપ, Master Piece-નમૂનારૂપ તેઓશ્રી વિરચિત આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ છે.

જૈનાગમો ઉપર જબરજસ્ત ચિંતન-મનન કરી, તેનાં રહસ્યોને તર્કબદ્ધ રીતે પ્રકાશિત કરનાર, સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ, સૂરિપુંગવ, આચાર્યશ્રી હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રત્યે મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજને અનહદ ભક્તિ અને આદર હતાં, તેમ જ તેઓશ્રીના ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી બોધ પણ હતો. આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથમાં પોતાની આગવી સૂઝ અને શૈલીથી પૂજ્યશ્રીના મુમુક્ષુજનપ્રિય યોગશતક, યોગવિંશિકા, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય અને યોગબિંદુ ઇત્યાદિ ગ્રંથરત્નોના પદાર્થોને તર્કબદ્ધ રીતે – સંવાદી સમવતાર કરીને સંકલન સ્વરૂપે સંગૃહિત કર્યા છે, જેમાં મુખ્યત્વે ‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ’ના પદાર્થોનો અનુપમ સંગ્રહ વિશદીકરણ અને વિવેચન વિશેષે કરેલ છે. ઘણાં સ્થાનોમાં તો આચાર્યશ્રીની ટીકાના શબ્દો અને શ્લોકો યથાવત્ રાખ્યા છે, જે તેઓની પૂજ્યશ્રી તરફની ભક્તિના સૂચક છે. વળી પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદાર્થોને અનુસરીને તેમના પદાર્થોને પુષ્ટિ આપી છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ સ્વયં પણ નવા તર્કોનું સંમિશ્રણ કર્યું છે, જેથી મૂળ પદાર્થ વધુ સ્પષ્ટ થઈ વાયકવર્ગને આહ્વાદ આપે છે.

‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય’ ગ્રંથમાં આઠ યોગદષ્ટિઓનો ક્રમિક વિકાસ અને ગુણો બતાવ્યા છે, તેથી આ ગ્રંથ પ્રાણ મુમુક્ષુઓને અતિ આકર્ષણ કરે તેવો છે. ‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ’ના પદાર્થોનો સંગ્રહ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે

૨૦થી ૨૪ એમ કુલ પાંચ દ્વાત્રિશિકાઓમાં કરેલ છે. આઠ દૃષ્ટિઓમાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વયુક્ત હોવા છતાં મિથ્યાત્વની મંદતાને કારણે તેમાં રહેલા યોગીઓના ગુણોનો ગુણસ્થાનકોના આરોહણપૂર્વક પરમપદને પ્રાપ્ત કરાવે તેવો સ્પષ્ટ વિકાસ જોવા મળે છે.

અનંત પુદ્ગલપરાવર્તમય ભવચક્રમાં જે જીવનો માત્ર એક પુદ્ગલ પરાવર્તન સંસાર બાકી છે, કાળાદિના પ્રભાવે જેની કર્મથી લઘુતા થઈ છે, દેવગુરુ આદિ કંઈક ગમવા લાગ્યા છે, હવે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ ફરી ગ્રંથિભેદની નજીક આવ્યો છે, તે જીવ ફરી મોહનીયકર્મનાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અપુનર્બંધક બને છે, ત્યારે તેના જીવનમાં યોગપ્રાપ્તિના સૂર્યોદયનો ઉષાકાળ પ્રગટે છે. જેના આંતરિક પરિણામો કંઈક સરળ અને કોમળ બન્યા છે, જીવદળ કંઈક કુણું બન્યું છે, તેવો આ મિત્રાદૃષ્ટિવાળો જીવ છે. તેનામાં જે ગુણબીજાધાન થશે તે જ અંકુરિત થઈને, પુષ્પિત થઈને મોક્ષમાર્ગે તેને આગળ વધારશે.

‘મિત્રાદ્વાત્રિશિકા’માં જીવનો મિત્રાદૃષ્ટિનો આત્મવિકાસ નિરૂપણ કરેલ છે. પૂર્વે જીવ ઓઘદૃષ્ટિમાં હતો તે હવે યોગદૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનામાં આત્મગુણની રુચિ પ્રગટે છે જેથી મિથ્યાત્વની અવસ્થામાં જ મિથ્યાત્વની મંદતા થવાથી વાસ્તવિક યોગની ભૂમિકા તૈયાર થાય તેવા અનેક ગુણોને ખીલવે છે અને યોગબીજોનું આધાન કરે છે અને શ્રેષ્ઠ એવા સદ્ગુણ વડે ગુણસ્થાનો ચઢતો, વિકાસક્રમમાં ક્રમશઃ આગળ વધી અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણાદિ ગુણોની ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્તિ કરી, વિશુદ્ધ પરિણામ અને વીર્યોલ્લાસ દ્વારા ગ્રંથિભેદ કરી, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરી, સૂક્ષ્મબોધવાળો બનશે અને અંતે કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જશે.

મિત્રાદૃષ્ટિમાં વર્તતા યોગીને યોગના અંગરૂપે યમનું સેવન છે અને તે દેવ-ગુરુની ભક્તિ કષ્ટ વેઠીને પ્રેમથી કરે છે. માર્ગભ્રષ્ટ પાપી જીવો પર તે દ્વેષ કરતો નથી, અહિંસાદિ યમો પાળે છે અને સદ્ગુરુનો સમાગમ થતાં જિનાગમમાં જણાવેલ યોગબીજોનું આધાન કરે છે.

મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવા છતાં આ યોગબીજની શુદ્ધિના અનુભવથી અપૂર્વ આનંદ આ યોગી અનુભવે છે. તેનું આવું સંશુદ્ધ ચિત્ત સંસારની શક્તિના ઉદ્રેકનો નાશ કરી કાલાંતરે ગ્રંથિરૂપ પર્વતને તોડનારું બને છે. ભદ્રપરિણામી, ગુણજ્ઞ અને ગુણરાગી બનેલા આ યોગીનો ભાવમળ ઘટવાથી

સંતોનો સમાગમ અવંચક બને છે. આટલો આત્મવિકાસ જણાવી આ દ્વાત્રિશિકાની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

યોગમાર્ગસંદર્શક ગુરુવર્યોની સતત વરસતી દિવ્ય કૃપાવૃષ્ટિ અને નિર્મળ અમીદષ્ટિથી અને યોગમાર્ગમર્મજ્ઞ, યોગમાર્ગનો મને બોધ કરાવવામાં ધર્મબોધકર સ્વ.પ.પૂ.મોટા પંડિત મહારાજ મોહજિતવિજયજી મહારાજે જગાડેલી જ્ઞાનયોગની સાધનાની રુચિથી, પ.પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પ.પૂ. ગણેશવિજયજી મહારાજના સંવેગવર્ધક યોગગ્રંથોના અભ્યાસમાં નિરંતર યત્ન થતો રહ્યો.

જંઘાબળ ક્ષીણ થતાં મારે અમદાવાદ મુકામે સ્થિરવાસ કરવાનું થયું તેથી સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞાસંપન્ન, સતત યોગગ્રંથોના પઠન-પાઠનમાં રત પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ પાસે અધ્યયન કરતાં તેમની સતત પ્રેરણા અને કૃપાથી, તેઓશ્રી જૈનશાસનના જ્ઞાનનિધિને અજવાળીને જે યોગમાર્ગને જગત સમક્ષ વહેતો મૂકવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તે ગ્રંથોના વિવેચનના લેખનનું કાર્ય કરી સંકલના કરવાની પુણ્યતક પ્રાપ્ત થઈ, જેના કારણે નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ પ્રસન્નતા જળવાઈ રહી. ખરેખર ! મારા જીવનમાં ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે સ્વાધ્યાયરૂપ સંજીવનીએ ઔષધનું કાર્ય કરેલ છે. આ શ્રુતભક્તિનું કાર્ય યોગમાર્ગમાં રત બનાવી અંતે મને પૂર્ણ બનાવે તેવી યોગીનાથ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરું છું.

આ દ્વાત્રિશિકાના પ્રૂફસંશોધનના કાર્યમાં તથા ભાષાકીય સુધારા-વધારા વગેરે માટે અનેક પ્રશ્નો કરીને દ્વાત્રિશિકા સુવાચ્ય બને તેના માટે શ્રુતોપાસક શ્રાદ્ધવર્ય શ્રી શાંતિભાઈનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. સહાધ્યાયી જ્ઞાનપિપાસુ પ.પૂ.ચંદનબાળાશ્રીજી મ.નો તથા સા.દૃષ્ટિરત્નાશ્રીજીનો અને સા.આર્જવરત્નાશ્રીજીનો સુંદર સહાયક ભાવ પ્રાપ્ત થયો છે.

દ્વાત્રિશિકા ગ્રંથનું વિવરણ લખવામાં કે સંકલન-સંશોધનાદિ કાર્યમાં છદ્મસ્થતાને કારણે તરણતારણ જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' માંગું છું.

પ્રાંતે સ્વઅધ્યાત્મની નિર્મળતા માટે કરાયેલ આ પ્રયાસ સ્વપરઉપકારક બને અને લેખન અનુભવમાં પલટાય કે જેથી હું યોગીનાથ પરમાત્માએ

બતાવેલા યોગમાર્ગને પામીને, યોગની દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી આત્મગુણોની અનુભૂતિમાં રમણતા કરું. ભવ્ય મુમુક્ષુ સાધકો આ ગ્રંથના પઠન-પાઠન-શ્રવણ-ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસનના બળથી વહેલી તકે પરમ અને ચરમ શાશ્વત વિશ્રાંતિસ્થાનને પામે અને હું પણ બોધિબીજને પ્રાપ્ત કરું એ જ અભ્યર્થના.

—————> 'કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્' <—————

વિ.સં. ૨૦૬૦
દ્વિ. શ્રાવણ સુદ-૩
તા. ૧૯-૮-૨૦૦૪
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

વૈરાગ્યવારિધિ મ.પૂ.ભક્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજાના
પટ્ટાલંકાર ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી
મહારાજાના આજ્ઞાવર્તિની સાધ્વીજી જય-લાવણ્ય-
હેમશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના,
સ્વાધ્યાયપ્રિયા પ.પૂ.સા. સુરેન્દ્રશ્રીજી મ.સા.ના
શિષ્યા સાધ્વીશ્રી બોધિરત્નાશ્રીજી

'દ્વાત્રિશદ્દ્વાત્રિશિકા' ગ્રંથની ૨૧મી 'મિત્રાદ્વાત્રિશિકા'ના પદાર્થોની

સંકલના

જીવને યોગમાર્ગનો પ્રારંભ મિત્રાદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિથી થાય છે. તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જીવમાં આત્મકલ્યાણના કારણભૂત એવા તત્ત્વના વિષયમાં ગાઢ અંધકાર પ્રવર્તે છે, જેથી જીવ મનુષ્યભવ પામે કે દેવભવ પામે, સામાન્ય બુદ્ધિવાળો હોય કે મહાબુદ્ધિવાળો હોય તોપણ સસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોઈને સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત, પૂર્ણ સુખમય એવી મોક્ષ અવસ્થાનો લેશ પણ વિચાર કરી શકે તેવી નિર્મળબુદ્ધિ તેને પ્રગટ થતી નથી. પરંતુ જે જીવોમાં કર્મમલની કંઈક અલ્પતા થઈ છે તેવા જીવો યોગમાર્ગની સન્મુખ ભૂમિકાને પામે છે અને તે ભૂમિકાનો પ્રારંભ મિત્રાદૃષ્ટિથી થાય છે.

મિત્રાદૃષ્ટિમાં બોધ અલ્પ હોય છે, યોગનાં આઠ અંગોમાંથી યમ નામનું પહેલું યોગાંગ પ્રગટ થાય છે અને ધર્મપ્રવૃત્તિમાં અપેદ નામનો ગુણ પ્રગટે છે અને અન્યદર્શનવાળાની અદેવમાં દેવબુદ્ધિથી થતી ભક્તિમાં દ્વેષ થતો નથી.

યોગબીજ ગ્રહણ :-

વળી આ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવો સદ્ગુરુ આદિને પામીને જિનોમાં કુશલચિત્તાદિ કરે છે તે યોગબીજના ગ્રહણરૂપ છે અને ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને તેમના પ્રત્યે બહુમાન થયેલું હોય છે. આલોક અને પરલોકની આશંસા વગર માત્ર ગુણવાનના ગુણથી પ્રેરાઈને નમસ્કાર આદિની ક્રિયા કરે ત્યારે ગુણ પ્રત્યેના પક્ષપાતને કારણે ભાવિમાં ગુણની વૃદ્ધિનું કારણ બને તેવા યોગબીજની પ્રાપ્તિ જિનવિષયક કુશલચિત્તાદિથી થાય છે. જોકે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોને બોધ અલ્પ હોય છે તોપણ તે બોધ ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે કંઈક જોઈ શકે તેવા સામર્થ્યવાળો હોય છે, તેથી જે કંઈ અંશથી પણ ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને ગુણવાન પ્રત્યે આદર થાય છે તે આદર ગુણવૃદ્ધિમાં યત્ન કરાવે તેવા સંસ્કારોનું આધાન કરે છે, માટે તે યોગબીજ છે.

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા સર્વ જીવો મંદબુદ્ધિવાળા હોય તેવો નિયમ નથી. ક્વચિત્ મંદબુદ્ધિવાળા પણ હોય અને ક્વચિત્ મહાબુદ્ધિવાળા પણ હોય, ફક્ત યોગમાર્ગને અનુકૂળ જે કંઈ બુદ્ધિ છે તે પ્રારંભિક છે તે અપેક્ષાએ મિત્રાદૃષ્ટિમાં

અલ્પબોધ છે તેમ કહેલ છે.

આ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી કોઈ પણ ધર્મઅનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, અને આલોક અને પરલોકની આશંસા વગર માત્ર ગુણના રાગથી ઉપયુક્ત થઈને કરતા હોય તો અવશ્ય યોગમાર્ગના બીજોનું આધાન થાય છે. વળી કોઈક નિમિત્તને પામીને મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવો આલોક કે પરલોકની આશંસાથી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો ગુણવાન પ્રત્યે ગુણવાનપણાની બુદ્ધિ હોવા છતાં યોગમાર્ગનાં બીજો પડતાં નથી. જીવ જ્યારે ચરમાવર્તમાં આવે છે ત્યારે જીવમાં મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતારૂપ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થાય છે અને તેના કારણે યોગબીજનું વપન થાય છે.

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં અવંચક સમાધિ પ્રગટેલી હોય છે, તેના કારણે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈ શકે તેવી યોગ્યતા હોય છે. તેથી ગુણવાન પુરુષનો યોગ થાય તો ગુણવાન પુરુષના યોગથી તેઓમાં યોગમાર્ગની રુચિ ક્રમસર વધે છે, અને ગુણવાન પુરુષને બદલે અકલ્યાણમિત્રનો યોગ થાય તો તેમનામાં રહેલો મિથ્યાત્વનો ઉદય દઢ થાય છે અને તેથી અહિંસાઆદિ ધર્મનું પાલન કરતા હોય તોપણ આગ્રહથી દુષિત થયેલો તેઓનો ધર્મ યોગમાર્ગનું કારણ બનતો નથી. તેથી મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓને ઉત્તમ પુરુષનો યોગ થાય તો શીઘ્ર ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિને પામીને મોક્ષને પણ પામે છે અને અકલ્યાણમિત્રનો યોગ થાય તો ઘણા કાળ સુધી યોગમાર્ગથી દૂર પણ ફેંકાઈ જાય છે. તેથી આવા જીવોના કલ્યાણમાં ઉત્તમ પુરુષોનો યોગ મુખ્ય કારણ છે.

છન્નસ્થતાને કારણે પ્રસ્તુત વિવેચનમાં વીતરાગ ભગવંતની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કંડં' માંગું છું.

વિ.સં. ૨૦૬૦

પ્ર. શ્રાવણ સુદ ૫

તા. ૨૨-૭-૨૦૦૪

વિમલવિહાર,

સરસ્વતી સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

-: અનુક્રમણિકા :-

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નંબર
૧.	(i) યમ નામનું યોગાંગ. (ii) ખેદ નામના દોષનો અભાવ. (iii) અદ્વેષ ગુણની પ્રાપ્તિ.	૧-૪ ૧-૪ ૧-૪
૨.	અહિંસાદી પાંચ યમોનું સ્વરૂપ.	૫-૮
૩.	યમને યોગાંગરૂપે સ્વીકારવાની યુક્તિ.	૮-૧૦
૪.	યોગના પ્રતિબંધક ૨૭ પ્રકારના વિતર્કોનું સ્વરૂપ.	૧૦-૧૬
૫.	વિતર્કોના અનર્થકારી સ્વરૂપના ચિંતનથી યમના ઉત્કર્ષની પ્રાપ્તિ.	૧૬-૧૮
૬.	સિદ્ધયમનાં કાર્યો.	૧૮-૨૪
૭.	મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને સદ્ગુરુના યોગથી યોગબીજની પ્રાપ્તિ.	૨૪-૨૬
૮.	યોગબીજનું સ્વરૂપ.	૨૬-૨૮
૯.	શુદ્ધ યોગબીજની પ્રાપ્તિનો ઉપાય.	૨૮-૩૨
૧૦.	આલોકાદિની આશંસાથી જિનમાં થતા કુશળચિત્તમાં યોગબીજનો અભાવ.	૩૨-૩૪
૧૧.	યોગબીજની પ્રાપ્તિના સમયે જીવને સ્વઅનુભવસિદ્ધ વિશિષ્ટ ભાવ.	૩૫-૩૭
૧૨.	યોગબીજનું વિશેષ સ્વરૂપ.	૩૭-૪૦
૧૩-૧૭.	અનેક પ્રકારનાં યોગબીજો.	૪૦-૫૨
૧૮-૧૯.	મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીમાં પ્રગટ થતા અવંચક યોગનું સ્વરૂપ.	૫૨-૫૭
૨૦.	અવંચકયોગની પ્રાપ્તિમાં હેતુ ભાવમલની અલ્પતા.	૫૭-૫૮
૨૧.	તીવ્ર ભાવમલમાં અવંચકયોગની અપ્રાપ્તિ.	૫૮-૬૧
૨૨.	અલ્પ ભાવમલમાં યોગબીજની પ્રાપ્તિમાં દૃષ્ટાન્ત.	૬૧-૬૩

શ્લોક નં.	વિષય	પૃષ્ઠ નંબર
૨૩.	ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં મિત્રાદૈષ્ટિની પ્રાપ્તિ.	૬૩-૬૫
૨૪.	મિત્રાદૈષ્ટિથી ગુણી ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ.	૬૫-૬૮
૨૫.	મિત્રાદૈષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા ગુણી ગુણસ્થાનકનો વ્યક્ત મિથ્યાત્વરૂપે સ્વીકાર.	૬૮-૭૨
૨૬.	મિત્રાદૈષ્ટિમાં પ્રગટ થતો યમ સદ્ધ્યોગની પ્રાપ્તિનું મૂળ.	૭૨-૭૩
૨૭.	શુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી અને અશુદ્ધિના અપકર્ષથી મિત્રાદૈષ્ટિમાં વર્તતા યોગની વૃદ્ધિ.	૭૩-૭૪
૨૮-૨૯.	અકલ્યાણમિત્રના યોગથી મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીને પણ દોષની પ્રાપ્તિ.	૭૪-૭૬
૩૦.	ઉત્તમ પુરુષના યોગથી મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીને ગુણની વૃદ્ધિ.	૭૬-૭૭
૩૧-૩૨.	ઉત્તમ પુરુષના યોગ વિના મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીને ગુણની વૃદ્ધિનો અસંભવ.	૭૭-૭૮

ॐ ऐं नमः ।

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।

ॐ ह्रीं श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्
यशोविजयोपाध्यायविरचिता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अंतर्गत

॥ मित्राद्द्वात्रिंशिका ॥२१॥

पूर्वની દ્વાત્રિંશિકા સાથે સંબંધ :-

યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકાયાં મિત્રાદ્યા દૃષ્ટયોઽપ્યવતારિતાસ્ત્ર મિત્રાં
દૃષ્ટિમત્ર સપ્રપञ्चं નિરૂપયન્નાહ-

અર્થ :-

યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકામાં મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓ પણ અવતાર કરાઈ. તેમાં=
મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિઓમાં, મિત્રાદૃષ્ટિને અહીં=મિત્રાદ્વાત્રિંશિકામાં, વિસ્તાર
સહિત નિરૂપણ કરતાં કહે છે -

❖ મિત્રાદ્યા દૃષ્ટયોઽપિ અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે આગળની દ્વાત્રિંશિકામાં
પરોક્ત યોગભેદનો તો અવતાર કરાયો પરંતુ મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓનો પણ અવતાર
કરાયો.

ભાવાર્થ :-

'યોગાવતાર' નામની ૨૦મી દ્વાત્રિંશિકામાં સ્વયોગમાં પતંજલિઋષિને
અભિમત યોગોનો અવતાર કરાયો અને તે અવતારના પ્રસંગથી મિત્રાદિ આઠ

દષ્ટિઓ પણ બતાવાઈ અને તે મિત્રાદિ દષ્ટિઓનું કંઈક સંક્ષેપથી સ્વરૂપ પણ ૨૦મી દ્વાત્રિંશિકામાં બતાવ્યું. હવે તે આઠ દષ્ટિઓમાંથી મિત્રાદષ્ટિને પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં વિસ્તારથી બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અવતરણિકા :-

મિત્રાદષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

મિત્રાયાં દર્શનં મન્દં યોગાઙ્ગં ચ યમો ભવેત્ ।
અખેદો દેવકાર્યાદાવન્યત્રાદ્વેષ એવ ચ ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

મિત્રાયાં=મિત્રામાં=મિત્રાદષ્ટિમાં દર્શનં મન્દં=દર્શન મંદ છે યોગાઙ્ગં ચ યમો=અને યમ નામનું યોગાંગ, દેવકાર્યાદૌ અખેદઃ=દેવકાર્યાદિમાં અખેદ અન્યત્ર ચ=અને અદેવકાર્યાદિમાં અદ્વેષ એવ=અદ્વેષ જ ભવેત્=હોય. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

મિત્રામાં દર્શન મંદ છે અને યમ નામનું યોગાંગ છે, દેવકાર્યાદિમાં અખેદ છે અને અદેવકાર્યાદિમાં અદ્વેષ જ હોય છે. ॥૧॥

ટીકા :-

મિત્રાયામિતિ-મિત્રાયાં દૃષ્ટૌ દર્શનં મન્દં=સ્વલ્પો બોધઃ તૃણાગ્નિ-કણોદ્યોતેન સદૃશઃ, યોગાઙ્ગં ચ યમો ભવેદિચ્છાદિભેદઃ । અખેદો-ડબ્યાકુલતાલક્ષણઃ દેવકાર્યાદાવાદિશબ્દાદ્ ગુરુકાર્યાદિપરિગ્રહઃ, તથા-તથોપનતેડસ્મિસ્તથાપરિતોષાન્ન ખેદઃ, અપિ તુ પ્રવૃત્તિરેવ, શિરોગુરુત્વા-દિદોષભાક્ત્વેડપિ ભવાભિનન્દિનો ભોગકાર્યવત્ । અદ્વેષશ્ચ=અમત્સરશ્ચ, અપરત્ર તુ=અદેવકાર્યાદૌ, તથા તત્ત્વાવેદિતયા માત્સર્યવીર્યબીજસદ્ભાવેડપિ તદ્ભાવાહ્નુરાનુદયાત્તથાવિધાનુષ્ઠાનમધિકૃત્યાત્ર સ્થિતસ્ય હિ કરુણાં-શબીજસ્યૈવેષેત્સ્ફુરણમિતિ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

મિત્રાયાં.....સ્ફુરણમિત્તિ ॥૧॥ મિત્રાદૃષ્ટિમાં દર્શન મંદ છે=તૃણના અગ્નિકણના ઉદ્યોત સદૃશ સ્વલ્પ બોધ છે, અને ઈચ્છાદિ ભેદવાળું યમ યોગાંગ છે, દેવકાર્યાદિમાં અવ્યાકુળતા સ્વરૂપ અખેદ છે, દેવકાર્યાદિમાં રહેલા 'આદિ' શબ્દથી ગુરુકાર્યાદિનું ગ્રહણ કરવું.

દેવકાર્યાદિમાં અખેદ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે -

મસ્તકની વેદનાઆદિ દોષના ભાવમાં પણ ભવાભિનંદી જીવના ભોગકાર્યની જેમ, તે તે પ્રકારે આ પ્રાપ્ત થયે છતે=જે જે પ્રકારે પોતાની દેવકાર્યાદિ કરવાની શારીરિક આદિ શક્તિ હોય તે તે પ્રકારે દેવકાર્યાદિ પ્રાપ્ત થયે છતે, તે પ્રકારનો પરિતોષ થવાથી='દેવકાર્યાદિ કરવાનો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો' તે પ્રકારનો પરિતોષ થવાથી, ખેદ નથી=દેવકાર્યાદિમાં ખેદ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિ જ છે. અને વળી અપરત્ર=અદેવકાર્યાદિમાં, અદ્વેષ છે=અમત્સર છે; કેમ કે તે પ્રકારે તત્ત્વનું આવેદીપણું હોવાને કારણે=કુદેવ કે કુગુરુમાં કોઈ જીવ સુદેવ કે સુગુરુની બુદ્ધિ કરતો હોય તેને જોઈને 'તેના પ્રત્યે દ્વેષ કરવો ઉચિત નથી', તે પ્રકારે તત્ત્વનો જાણકાર હોવાને કારણે, માત્સર્યવીર્યના બીજનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તદ્દાવાહુગાનુદયાત્=માત્સર્યભાવના અંકુરાનો અનુદય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અદેવકાર્યાદિ શબ્દથી દેવ અને ગુરુના કાર્યથી ભિન્ન એવાં સંસારનાં કાર્ય ગ્રહણ કરવાં છે ? કે કોઈ ધર્મનાં કાર્ય ગ્રહણ કરવાં છે ? તેનું સમાધાન કરવા અર્થે, અદેવકાર્યાદિથી કુદેવકાર્યાદિ ગ્રહણ કરવાં છે પરંતુ સંસારનાં કાર્યો ગ્રહણ કરવાં નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

તથાવિધ અનુષ્ઠાનને આશ્રયીને=તેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનને આશ્રયીને= ધર્મબુદ્ધિથી કરાતા અનુષ્ઠાનને આશ્રયીને, અહીં રહેલાને=મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને, કરુણાના અંશરૂપ બીજનું જ ઈષત્ સ્ફુરણ થાય છે.

'ઙ્ગિતિ' શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧॥

❖ શિરોગુરુત્વાદિદોષભાવેડપિ અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે મસ્તકની વેદના આદિ દોષ ન હોય તો તો ભવાભિનંદીને ભોગકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ છે જ, પરંતુ માથું ભારે થવું આદિ દોષ હોય તોપણ પ્રવૃત્તિ છે; અને 'આદિ' પદથી શરીરની અન્ય કોઈ પીડાનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૧) મિત્રાદ્વિત્રિકા બોધ :-

યોગમાર્ગના વિષયમાં જીવને અનાદિ કાળથી લેશ પણ બોધ ન હતો, તેથી જ સંસારનું પરિભ્રમણ અત્યાર સુધી થયું. ચરમાવર્તમાં આવેલો જીવ કોઈક નિમિત્તને પામીને યોગમાર્ગનો બોધ કરે છે અને તે બોધ મિત્રાદ્વિત્રિકામાં સ્વલ્પ હોય છે. જેમ ગાઢ અંધકારમાં તૂણના અગ્નિના કણનો ઉદ્યોત કંઈક દિશા બતાવે છે, તેમ મિત્રાદ્વિત્રિકાનો બોધ યોગમાર્ગમાં કંઈક દિશા બતાવે છે.

(૨) મિત્રાદ્વિત્રિકા પ્રગટ થતું યમ યોગાંગ :-

મિત્રાદ્વિત્રિકાનો બોધ યોગમાર્ગની કંઈક દિશા બતાવતો હોવાના કારણે ઈચ્છાદિ ચાર ભેદમાંથી કોઈ એક ભેદવાળું યમ નામનું યોગાંગ પ્રગટે છે અર્થાત્ યોગના આઠ અંગ છે તેમાંથી યમ નામનું યોગાંગ પ્રગટે છે. મિત્રાદ્વિત્રિકા જીવો યમ યોગાંગને કલ્યાણના કારણરૂપે જુએ છે તેથી શક્તિ અનુસાર તેઓ યમમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૩) દેવકાર્યાદિમાં અખેદ :-

વળી સ્વલ્પ પણ યોગમાર્ગનો બોધ હોવાના કારણે મિત્રાદ્વિત્રિકામાં રહેલા યોગીને દેવકાર્ય કે ગુરુનું કાર્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ખેદ થતો નથી, પરંતુ 'મને આ ઉત્તમ કાર્ય કરવાનો અવસર મળ્યો' તે પ્રકારનો પરિતોષ થાય છે; તેથી શક્તિ અનુસાર તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ સંસારી જીવોને શારીરિક કોઈ અસ્વસ્થતા હોય તોપણ ભોગકાર્યની પ્રાપ્તિમાં આનંદ થતો હોવાથી તે વેદનાને ભૂલીને ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ મિત્રાદ્વિત્રિકા યોગીઓને પણ યોગકાર્યમાં આનંદ થતો હોવાથી યોગમાર્ગમાં શક્તિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૪) અદેવકાર્યાદિમાં અદ્વેષ :-

વળી યોગમાર્ગમાં કોઈકની અનુચિત પ્રવૃત્તિ જુએ કે કોઈક અદેવને દેવબુદ્ધિથી પૂજતા જુએ તોપણ યોગમાર્ગને અનુકૂળ કંઈક બોધ હોવાને કારણે મિત્રાદ્વિત્રિકા યોગીને તેવા જીવો પ્રત્યે દ્વેષ થતો નથી, પરંતુ તેવા જીવોને જોઈને તેઓનું હિત કરવાની કરુણાની બુદ્ધિ થાય છે. ॥૧॥

અવતરણિકા :-

યમસ્વરૂપં સમ્બેદમભિધત્તે-

અવતરણિકાર્થ :-

યમના સ્વરૂપને ભેદ સહિત કહે છે -

શ્લોક :-

અહિંસાસૂનૃતાસ્તેયબ્રહ્માકિચ્છનતા યમાઃ ।

દિક્કાલાદ્યનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

અહિંસાસૂનૃતાસ્તેયબ્રહ્માકિચ્છનતા યમાઃ=અહિંસા, સુનૃત=સત્ય, અસ્તેય=અચોર્ય, બ્રહ્મ=બ્રહ્મચર્ય અને અકિંચનતા=અપરિગ્રહ યમ છે. દિક્કાલાદ્યનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્=દિશાકાળાદિ અનવચ્છિન્ન=મર્યાદા વિનાના, સાર્વભૌમ યમો મહાવ્રત છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અકિંચનતા યમ છે. દિશાકાળાદિ અનવચ્છિન્ન=મર્યાદા વિના, સાર્વભૌમ યમો મહાવ્રત છે. ॥૨॥

ટીકા :-

અહિંસેતિ-પ્રાણવિયોગપ્રયોજનો વ્યાપારો હિંસા તદભાવોઽહિંસા । વાઙ્મનસોર્યથાર્થત્વં સૂનૃતં । પરસ્વાપહરણં સ્તેયં તદભાવોઽસ્તેયં । ઉપસ્થસંયમો બ્રહ્મ । ભોગસાધનાનામસ્વીકારોઽકિંચનતા । એતે યમાઃ । તદુક્તં- “અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ” ઇતિ । (પા.યો.સૂ. ૨-૩૦) દિક્=દેશસ્તીર્થાદિઃ, કાલઃ=ચતુર્દશ્યાદિઃ, આદિના બ્રાહ્મણ્યાદિરૂપાયા જાતેર્બ્રાહ્મણાદિપ્રયોજનરૂપસ્ય સમયસ્ય ચ ગ્રહઃ । તતો દિક્કાલાદિનાઽનવચ્છિન્નાઃ “તીર્થે કચ્છન ન હનિષ્યામિ, ચતુર્દશ્યાં ન હનિષ્યામિ, બ્રાહ્મણાન્ન હનિષ્યામિ, દેવબ્રાહ્મણાદ્યર્થવ્યતિરેકેણ ન કમપિ હનિષ્યામિ” ઇત્યેવંવિધાવચ્છેદવ્યતિરેકેણ સર્વવિષયા અહિંસાદયો યમાઃ સાર્વભૌમા સર્વાસુ ક્ષિપ્રાદ્યાસુ ચિત્તભૂમિષુ સંભવન્તો મહાવ્રતમિત્યુચ્યતે । તદુક્તં- “એતે તુ જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્” ઇતિ (પા.યો.સૂ. ૨-૩૧) ॥૨॥

ટીકાર્થ :-

પ્રાણવિયોગપ્રયોજનો.....મહાવ્રતમ્ ઇતિ ॥૨॥ પ્રાણવિયોગના પ્રયોજનવાળો વ્યાપાર તે હિંસા, તેનો અભાવ=હિંસાનો અભાવ, તે અહિંસા. વાણી અને મનનું યથાર્થપણું તે સત્ય. પરધનનું અપહરણ તે સ્તેય=ચોર્ય, તેનો અભાવ=ચોર્યનો અભાવ, તે અસ્તેય. ઉપસ્થનો સંયમ=કામનો સંયમ, તે બ્રહ્મ છે. ભોગસાધનોનો અસ્વીકાર તે અકિંચનતા. આ=અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મ અને અકિંચનતા એ યમો છે.

તે કહેવાયું છે=અહિંસાદિ પાંચ યમો છે તે ‘પાતંજલયોગસૂત્ર’માં કહેવાયું છે –

“અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ યમો છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૦) ‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

હવે દિક્કાલાદિ અનવચ્છિન્નને=દિક્કાલાદિ અવિભક્તને, સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રથમ દિક્કાલાદિ અવચ્છિન્નને=દિક્કાલાદિ વિભક્તને, બતાવે છે –

દિક્=દેશ, અને તે કયા દેશ ? તે સ્પષ્ટ કરે છે : તીર્થાદિદેશ. કાળ=ચતુર્દશી આદિ, ‘આદિ’ શબ્દથી=દિક્કાલાદિમાં રહેલા ‘આદિ’ શબ્દથી બ્રાહ્મણાદિરૂપ જાતિનું અને બ્રાહ્મણાદિ પ્રયોજનરૂપ સમયનું ગ્રહણ કરવું. તેથી=દિક્કાલાદિનો આવો અર્થ કર્યો તેથી, દિક્કાલાદિથી અનવચ્છિન્ન એવા યમો મહાવ્રત છે, એમ અન્વય છે.

“તીર્થમાં કોઈને હણીશ નહીં, એ દિક્કાલાદિ અવચ્છિન્ન યમ છે.

ચતુર્દશીમાં કોઈને હણીશ નહીં, એ કાલઅવચ્છિન્ન યમ છે.

બ્રાહ્મણોને હણીશ નહીં, એ બ્રાહ્મણજાતિઅવચ્છિન્ન યમ છે.

દેવબ્રાહ્મણાદિ પ્રયોજન વગર કોઈને પણ હણીશ નહીં, એ બ્રાહ્મણાદિ પ્રયોજનરૂપ સમયઅવચ્છિન્ન યમ છે.”

આવા પ્રકારના અવચ્છેદ વિના=આવા પ્રકારના વિભાગ વિના, સર્વ વિષયવાળા અહિંસાદિ યમો સાર્વભૌમ છે=સર્વ ક્ષિપ્રાદિ ચિત્તભૂમિમાં સંભવતા મહાવ્રતો છે, એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

તે કહેવાયું છે=દેશકાલાવચ્છિન્ન સાર્વભૌમ મહાવ્રતો છે તે, ‘પાતંજલ-યોગસૂત્ર’ ૨-૩૧માં કહેવાયું છે –

“વળી આ=અહિંસાદિયમો જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી અનવચ્છિન્ન,

સાર્વભૌમ મહાવ્રત છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૧)

‘ઙ્ઙિતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

યમ યોગાંગનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો :-

વ્યવહારદષ્ટિથી અહિંસાદિ પાંચે યમોનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આપેલ છે. વ્યવહારદષ્ટિ પ્રાણવિયોગના પ્રયોજનવાળા વ્યાપારને હિંસા કહે છે, અને જ્યાં તેવી હિંસાનો અભાવ હોય તેને અહિંસાયમ કહે છે. તેથી કોઈ જીવના પ્રાણનો વિયોગ થતો હોય તેવી ક્રિયાને તે હિંસા કહે છે. વાણી અને મનનું યથાર્થપણું તે સુનૃત=સત્ય છે અર્થાત્ પોતાને જેવું મનમાં છે તે પ્રમાણે વચનમાં બોલે છે તે સત્યવચન છે, તે દ્વિતીય યમ છે. પરની વસ્તુનું અપહરણ કરવું તે ચૌર્ય છે, અને કોઈની વસ્તુ હરણ ન કરવી તેવી પ્રવૃત્તિ અચૌર્ય છે, તે તૃતીય યમ છે. વળી કામવૃત્તિ ઉપર સંયમ તે ચતુર્થ બ્રહ્મચર્યયમ છે અને સંસારમાં ભોગનાં જે જે સાધનો છે તે સર્વનો ત્યાગ કરવો તે પાંચમો અકિંચનતાયમ છે. આવા યમોનો બોધ પ્રાથમિક ભૂમિકામાં પ્રથમ દષ્ટિવાળા જીવોને થાય છે અને તે યમો પ્રત્યે તેઓને રુચિ થાય છે અને સ્વશક્તિ અનુસાર તેમાં યત્ન કરતા હોય છે. તેથી પ્રથમ યોગાંગના બળથી આ જીવો મિત્રાદષ્ટિમાં છે તેવો નિર્ણય થાય છે.

યમોની અણુવ્રત કે મહાવ્રતરૂપતા :-

આ પાંચ યમો દેશકાળ આદિથી અવચ્છિન્ન=મર્યાદાવાળા હોય ત્યારે અણુવ્રત કહેવાય છે અને દેશકાળ આદિથી અનવચ્છિન્ન=મર્યાદારહિત હોય ત્યારે મહાવ્રત કહેવાય છે.

(૧) જેમ ‘કોઈક દેશમાં હું હિંસા નહીં કરું’ તેવું વ્રત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અન્ય દેશમાં તેને હિંસાનો પ્રતિષેધ નથી, તે અણુવ્રતરૂપ છે, પરંતુ ‘કોઈ પણ દેશમાં હું હિંસા નહીં કરું’ તેવું વ્રત મહાવ્રતરૂપ બને.

(૨) ‘અમુક તિથિમાં હું હિંસા નહીં કરું’ તેવું વ્રત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અણુવ્રતરૂપ છે, પરંતુ ‘સર્વતિથિમાં હું જીવોની હિંસા નહીં કરું’ તેવું વ્રત મહાવ્રતરૂપ બને.

(૩) ‘બ્રાહ્મણાદિરૂપ જાતિની હિંસા હું નહીં કરું’ તેવું વ્રત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અણુવ્રતરૂપ છે, પરંતુ ‘કોઈપણ જાતિના કોઈપણ જીવની હું હિંસા

નહીં કરું' તેવું વ્રત મહાવ્રતરૂપ બને.

(૪) 'દેવબ્રાહ્મણાદિ પ્રયોજનને છોડીને હું કોઈની હિંસા નહીં કરું' તેવું વ્રત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અણુવ્રતરૂપ છે, પરંતુ 'દેવબ્રાહ્મણાદિ પ્રયોજનની છૂટ રાખ્યા વિના હું કોઈની પણ હિંસા નહીં કરું' તેવું વ્રત મહાવ્રતરૂપ બને.

ઉપરમાં બતાવેલા ચારે પ્રકારથી સર્વથા હિંસાનો ત્યાગ હોય તો તે મહાવ્રત બને અને તે ચારેમાંથી કોઈ એક દેશાદિ પ્રકારથી પણ અવચ્છિન્ન=મર્યાદિત હોય તો તે અણુવ્રત બને પરંતુ મહાવ્રત બને નહીં.

આ મહાવ્રતો ક્ષિપ્રાદિ ચિત્તની પાંચે ભૂમિકામાં થનારાં છે. તેથી ચિત્તની કોઈ પણ ભૂમિકામાં વર્તતો જીવ દેશકાળાદિની મર્યાદાથી પાંચે યમોનું સેવન કરે તો તે અણુવ્રત બને, અને દેશકાળાદિની મર્યાદા વિના પાંચ યમોનું સેવન કરે તો તે મહાવ્રત બને. ॥૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧માં કહ્યું કે મિત્રાદૃષ્ટિમાં યમ નામનું યોગાંગ પ્રગટે છે અને શ્લોક-૨માં યમોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાં જિજ્ઞાસા થાય કે યમ કઈ રીતે યોગનું અંગ છે ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

બાધનેન વિતર્કાણાં પ્રતિપક્ષસ્ય ભાવનાત્ ।
યોગસૌકર્યતોઽમીષાં યોગાઙ્ગત્વમુદાહતમ્ ॥૩॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રતિપક્ષસ્ય ભાવનાત્=પ્રતિપક્ષના ભાવનથી=હિંસાદિના પ્રતિપક્ષ એવા યમાદિના ભાવનથી વિતર્કાણાં બાધનેન=યોગના પરિપંથી=વિરોધી એવા હિંસાદિ વિતર્કોનો બાધ થવાને કારણે યોગસૌકર્યતઃ=યોગની સુકરતા થવાથી અમીષાં=આમનું=અહિંસાદિ યમોનું યોગાઙ્ગત્વમ્ યોગાંગપણું ઉદાહતમ્=કહેવાયું છે. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રતિપક્ષના ભાવનથી વિતર્કોનો બાધ થવાને કારણે યોગની સુકરતા થવાથી અહિંસાદિ યમોનું યોગાંગપણું કહેવાયું છે. ॥૩॥

ટીકા :-

બાધનેનેતિ-વિતર્કાણાં યોગપરિપન્થિનાં હિંસાદીનાં પ્રતિપક્ષસ્ય ભાવનાત્ બાધનેનાનુત્થાનોપહતિલક્ષણેન યોગસ્ય સૌકર્યતઃ સામગ્રી-સંપત્તિલક્ષણાદ્, અમીષામ્=અહિંસાદીનાં યમાનાં, યોગાઙ્ગત્વમુદાહતં, ન તુ ધારણાદીનામિવ સમાધેઃ સાક્ષાદુપકારકત્વેન, ન વાઽસનાદિ-વદુત્તરોત્તરોપકારકત્વેનૈવ, કિન્તુ પ્રતિબન્ધકહિંસાદ્યપનાયકતયૈવેત્યર્થઃ । તદુક્ત- “વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્” ઇતિ । (પા.યો.સૂ. ૨-૩૩) ॥૨॥

ટીકાર્થ :-

વિતર્કાણાં.....ભાવનમિતિ ॥૩॥ પ્રતિપક્ષનું ભાવન થવાથી=હિંસાદિના પ્રતિપક્ષ એવા અહિંસાદિનું ભાવન થવાથી, યોગના પ્રતિપંથી એવા હિંસાદિ વિતર્કોનો=વિકલ્પોનો, બાધ થવાને કારણે=પ્રતિપક્ષના ભાવનને કારણે વિકલ્પોનું અનુત્થાન થવાથી ઉપહતિરૂપ બાધ થવાને કારણે, યોગનું સુકરપણું થવાથી=મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવાને અનુકૂળ એવી સામગ્રીની સંપત્તિરૂપ યોગનું સુકરપણું થવાથી આમનું=અહિંસાદિ યમોનું, યોગાંગપણું કહેવાયું છે; પરંતુ ધારણાદિની જેમ સમાધિના સાક્ષાત્ ઉપકારપણા વડે યોગાંગપણું કહેવાયું નથી. અથવા આસનાદિની જેમ ઉત્તરોત્તર ઉપકારકપણા વડે જ યોગાંગપણું કહેવાયું નથી, પરંતુ પ્રતિબંધક એવા હિંસાદિના અપનાયકપણાવડે યોગાંગપણું કહેવાયું છે, એ પ્રમાણે અર્થ છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં જે કહ્યું તે ‘પાતંજલયોગસૂત્ર’ ૨-૩૩માં કહેવાયું છે. — “વિતર્કના બાધનમાં પ્રતિપક્ષનું ભાવન છે.”=વિતર્કના બાધનમાં પ્રતિપક્ષનું ભાવન કારણ છે. (પા.યો.સૂ. ૨-૩૩)

ઇતિ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૩॥

ભાવાર્થ :-

અહિંસાદિ યમોની યોગાંગતા :-

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી અહિંસાદિ યમના સ્વરૂપને જાણીને સ્વશક્તિ અનુસાર યમને સેવતા હોય ત્યારે હિંસાદિના પ્રતિપક્ષ એવા અહિંસાદિ યમથી

તેમનો આત્મા ભાવિત થાય છે, અને તેના કારણે તેમના આત્મામાં હિંસાદિના વિતર્કોનો બાધ થાય છે=હિંસાદિના વિકલ્પોની અટકાયત થાય છે, અને હિંસાદિ વિતર્કોનો બાધ થવાના કારણે યોગની પ્રવૃત્તિ સુકર બને છે, તેને સામે રાખીને યમને યોગાંગ કહેલ છે; પરંતુ જેમ ધારણા અને ધ્યાન સાક્ષાત્ સમાધિમાં ઉપકારક છે તેમ યમ સાક્ષાત્ સમાધિમાં ઉપકારક નથી. તેથી ધારણા અને ધ્યાનની જેમ યમ યોગાંગ નથી, પરંતુ બાધકનું વિઘટન કરીને યોગની પ્રવૃત્તિ સુકર બનાવે છે, તે અપેક્ષાએ યમને યોગનું અંગ કહેલ છે. વળી જેમ આસન પોતાના ઉત્તરભાવી પ્રાણાયામને ઉપકારક છે અને પ્રાણાયામ પોતાના ઉત્તરભાવી પ્રત્યાહારને ઉપકારક છે અને પ્રત્યાહાર પોતાના ઉત્તરભાવી ધારણામાં ઉપકારક છે, તે રીતે યમ પોતાના ઉત્તરભાવી યોગાંગમાં ઉપકારક નથી; તોપણ યોગમાં બાધક એવા હિંસાદિ વિતર્કોના વિઘટન દ્વારા યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ સુકર કરે છે, તે અપેક્ષાએ યમ યોગાંગ છે. ॥૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં કહ્યું છે કે પ્રતિપક્ષના ભાવનથી વિતર્કોનો બાધ થાય છે. તેથી વિતર્કો કેટલા ભેદવાળા છે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, જેથી તે રીતે વિતર્કોના પ્રતિપક્ષનું ભાવન થઈ શકે. માટે વિતર્કોના ભેદો બતાવે છે —

શ્લોક :-

ક્રોધાલ્લોભાચ્ચ મોહાચ્ચ કૃતાનુમિતકારિતાઃ ।

મૃદુમધ્યાધિમાત્રાશ્ચ વિતર્કાઃ સપ્તવિંશતિઃ ॥૪॥

અન્વયાર્થ :-

ક્રોધાલ્લોભાચ્ચ મોહાચ્ચ =ક્રોધથી, લોભથી અને મોહથી કૃતાનુમિત-કારિતાઃ= કૃત, અનુમિત અને કારિત, મૃદુમધ્યાધિમાત્રાશ્ચ=મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર ૨૭ વિતર્કો છે=હિંસાદિવિષયક ૨૭ વિકલ્પો છે. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્રોધથી, લોભથી અને મોહથી; કૃત, અનુમિત અને કારિત; મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર હિંસાદિવિષયક ૨૭ વિકલ્પો છે. ॥૪॥

ટીકા :-

ક્રોધાદિતિ-ક્રોધઃ કૃત્યાકૃત્યવિવેકોન્મૂલકઃ પ્રજ્વલનાત્મ-
કશ્ચિત્તધર્મસ્તસ્માત્ । લોભસ્તૃષ્ણાલક્ષણસ્તતશ્ચ । મોહશ્ચ સર્વક્લેશાનાં
મૂલમનાત્મન્યાત્માભિમાનલક્ષણઃ (તતશ્ચ) । इत्थं च कारणभेदेन त्रैविध्यं
दर्शितं भवति । तदुक्तं-“लोभक्रोधमोहमूलाः” इति । (पा.यो.सू.
૨-૩૪ પૂર્વકાઃ) વ્યત્યયાભિધાનેઽપ્યત્ર મોહસ્ય પ્રાધાન્યં, સ્વપરવિભાગ-
પૂર્વકયોર્લોભક્રોધયોસ્તન્મૂલત્વાદિતિ વદન્તિ । તતઃ કારણત્રયાત્
કૃતાનુમિતકારિતા એતે હિંસાદયો નવધા ભિદ્યન્તે । તેઽપિ મૃદવો મન્દાઃ,
મધ્યાશ્ચાતીવ્રમન્દાઃ, અધિમાત્રાશ્ચ તીવ્રા इति प्रत्येकं त्रिधा भिद्यन्ते ।
તદુક્તં- “મૃદુમધ્યાધિમાત્રાઃ” इति । इत्थं च सप्तविंशतिर्वितर्का भवन्ति ।
अत्र मृदादीनामपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्राभेदो भावनीय इति वदन्ति
॥४॥

ટીકાર્થ :-

ક્રોધાદિતિ.....इति वदन्ति ॥४॥ કોધ એ કૃત્યાકૃત્યના વિવેકનો ઉન્મૂલક
પ્રજ્વલનાત્મક ચિત્તધર્મ છે, અને તસ્માત્=તેનાથી=તે ક્રોધથી વિતર્ક=વિકલ્પો
થાય છે, એમ અન્વય છે. લોભ તૃષ્ણાસ્વરૂપ છે અને તતઃ=તેનાથી=લોભથી
વિતર્ક થાય છે, એમ અન્વય છે; અને મોહ એ સર્વક્લેશોનું મૂળ અનાત્મામાં
આત્માના અભિમાનસ્વરૂપ છે અને તેથી=મોહથી, વિતર્કો થાય છે. અને આ
રીતે=ક્રોધથી, લોભથી મોહથી, વિતર્કો થાય છે એ રીતે, કારણના
ભેદથી=ક્રોધાદિ ત્રણ કારણના ભેદથી, ત્રૈવિધ્યં=વિતર્કોનું ત્રૈવિધ્ય બતાવાયેલું છે.

તદુક્તં=તે કહેવાયું છે=કારણના ત્રૈવિધ્યથી વિતર્કો ત્રણ પ્રકારના છે તે
'પાતંજલયોગસૂત્ર' ૨-૩૪ અંતર્ગત કહેવાયું છે.

“લોભ, ક્રોધ, મોહમૂલ વિતર્કો છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૪)

‘इति’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

વ્યત્યયના અભિધાનમાં પણ=ક્રોધ, લોભ અને મોહથી વિતર્કો થાય છે
તે કથનમાં મોહનું કથન પ્રથમ કરવાને બદલે અંતે કર્યું તે રૂપ વ્યત્યયના
અભિધાનમાં પણ, અહીં=વિતર્કોમાં, મોહનું પ્રાધાન્ય છે; કેમ કે સ્વપરના

વિભાગપૂર્વક=‘આ મારું છે અને આ પારકું છે’ એવા પ્રકારના વિભાગપૂર્વક થનારા એવા લોભ અને ક્રોધનું તદ્મૂલપણું છે=મોહમૂલપણું છે, એ પ્રમાણે કહે છે=એ પ્રમાણે યોગના જાણનારાઓ કહે છે. તત્તઃ=ત્યારપછી, કારણના ત્રૈવિધ્યથી=ક્રોધ, લોભ અને મોહરૂપ કારણના ત્રૈવિધ્યથી કૃત, અનુમિત અને કારિત એવા આ હિંસાદિવિષયક વિતર્કો નવ પ્રકારના ભેદને પામે છે. તે પણ=નવ પ્રકારના ભેદને પામેલા વિતર્કો પણ, મૃદુ=મંદ, મધ્ય=અતીવ્ર-અમંદ, અધિમાત્રા=તીવ્ર, એ પ્રમાણે દરેક=નવ ભેદોમાંથી દરેક ભેદ, ત્રણ પ્રકારના ભેદને પામે છે.

તદુક્તં=તે કહેવાયું છે=નવ પ્રકારના વિતર્કો મૃદુ આદિ ભાવવાળા છે તે ‘પાતંજલયોગસૂત્ર’ ૨-૩૪ અંતર્ગત કહેવાયું છે –

“મૃદુ, મધ્ય અને તીવ્ર વિતર્કો છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૪)

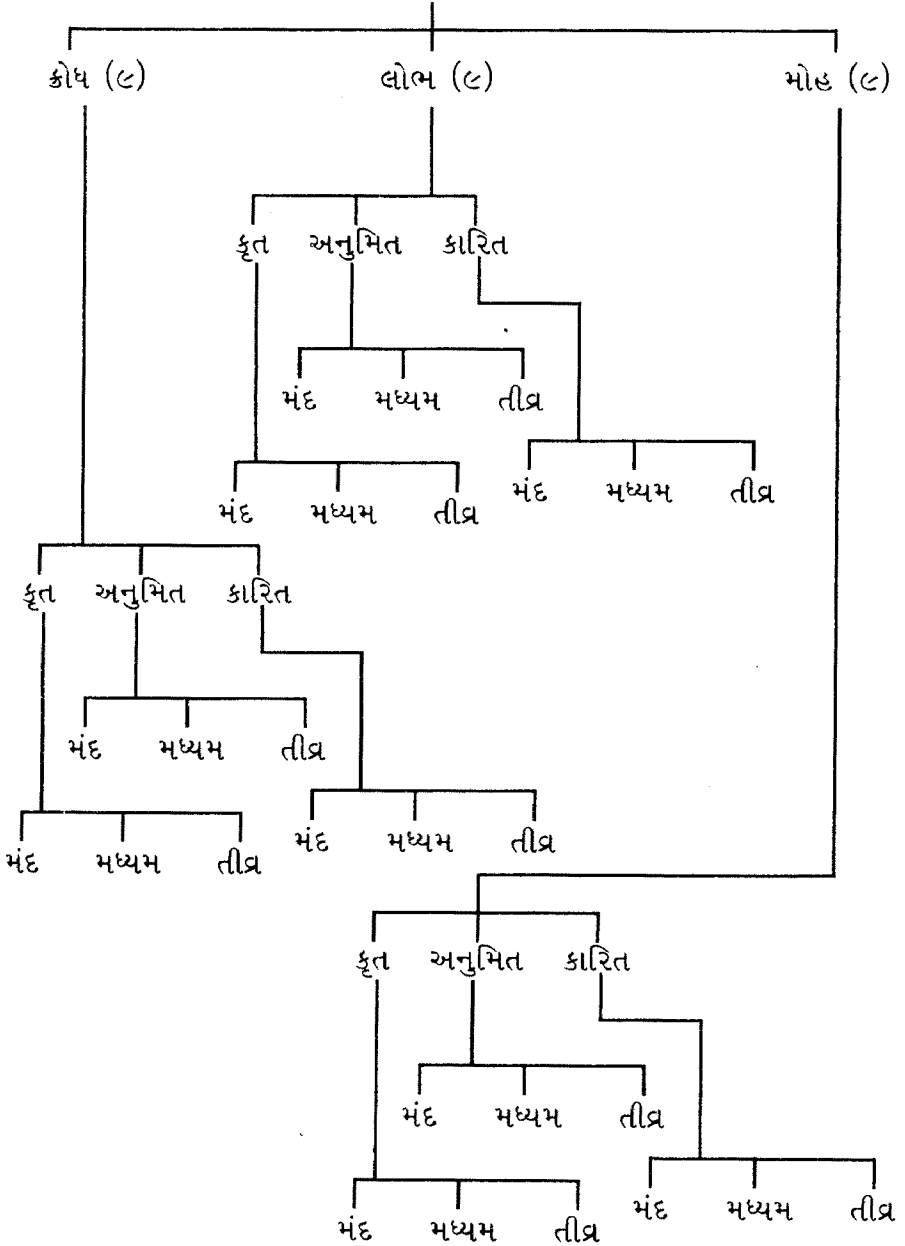
‘ઙ્ઙિતિ’ શબ્દ પતંજલિઋષિના કથનની સમાપ્તિમાં છે.

ઙ્ઙયં ચ અને આ રીતે=પૂર્વે વર્ણન કર્યું એ રીતે ૨૭ વિતર્કો થાય છે. અહીં=પૂર્વે વર્ણન કરાયેલા ૨૭ વિતર્કોમાં, મૃદુ આદિના પણ દરેક વિકલ્પને આશ્રયીને મૃદુ, મધ્ય અને અધિમાત્રા=તીવ્ર, ભેદો ભાવન કરવા, એ પ્રમાણે કહે છે=વિતર્કોને જાણનારા કહે છે. અર્થાત્ ૨૭ ભેદો પણ ત્રણ રીતે થવાથી ૮૧ ભેદોની પ્રાપ્તિ છે. ॥૪॥

ભાવાર્થ :-

હિંસાદિ પાંચેયને આશ્રયીને દરેકના ૨૭ પ્રકારના વિતર્કો=વિકલ્પો, થાય છે, અને તે વિકલ્પોનો યથાર્થ બોધ કરીને તે વિકલ્પો ન ઊઠે તે પ્રકારના મનોયોગનું પ્રવર્તન, અને તે મનોયોગને પુષ્ટ કરે તેવી વાચિક અને કાયિક જે પ્રવૃત્તિ યોગી કરે છે, તે યમ નામના પ્રથમ યોગાંગનું સેવન છે. આ યમ નામનું યોગાંગ કોઈક યોગી ઈચ્છાયોગરૂપે સેવતા હોય તો કોઈ યોગી પ્રવૃત્તિયોગરૂપે સેવતા હોય કે કોઈ યોગી સ્થૈર્યયોગરૂપે સેવતા હોય કે કોઈ યોગી સિદ્ધિયોગરૂપે સેવતા હોય, તે સર્વ યમોનું સેવન વિતર્કોના પ્રતિપક્ષના ભાવનરૂપ છે અને તેનાથી યોગમાર્ગ સુકર બને છે. તે ૨૭ વિતર્કો આ પ્રમાણે થાય છે –

हिंसादिविषयक वितर्को : २७

ક્રોધ-લોભ અને મોહમૂલક વિતર્કો :-

(૧) મોહમૂલક હિંસાદિ સેવન :- કોઈ જીવને જે આત્માના ભાવો ન હોય તેમાં આત્માના ભાવોનું અભિમાન હોય જેમ કે કર્મબંધના કારણીભૂત ભાવોને પણ ધર્મરૂપે માને તો તે વિપર્યાસરૂપ છે, અને આવા વિપર્યાસને કારણે હિંસાદિ આરંભોનું સેવન કરે છે તે મોહમૂલક હિંસાદિનું સેવન છે.

(૨) લોભમૂલક હિંસાદિ સેવન :- કોઈ જીવને આત્માના ભાવોનો અને આત્માથી ભિન્ન ભાવોનો યથાર્થ બોધ છે તેથી વિપર્યાસ નથી, પરંતુ શરીરની શાતાના અર્થીપણાથી હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે લોભમૂલક હિંસાદિનું સેવન છે.

(૩) ક્રોધમૂલક હિંસાદિ સેવન :- કોઈ મોહ વિનાનો=મિથ્યાત્વ વિનાનો, પણ જીવ ક્રોધને વશ થઈને અર્થાત્ પોતાના અશાતાદિ ભાવોની અરુચિને વશ થઈને હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ક્રોધથી હિંસાનું સેવન છે.

આ વિતર્કોનું યોગી પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કોઈ સાધક તેનાથી વિરામ પામે તો ક્રોધ, લોભ અને મોહના વશથી થતા વિતર્કો શાંત થાય છે.

કૃત-અનુમિત-કારિત વિતર્કો :-

વળી આ ક્રોધ, લોભ અને મોહથી હિંસાદિના વિકલ્પો થાય છે, તે હિંસાદિના વિતર્કો સ્વયં કરવારૂપે હોય કે કોઈને કરાવવારૂપે હોય અથવા કરતા એવા કોઈના અનુમોદનરૂપે હોય, આ ત્રણે પ્રકારના વિતર્કોને આશ્રયીને વિચારીએ તો ક્રોધ, લોભ અને મોહ એ દરેક દોષથી કૃત, અનુમિત, કારિત એ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે એમ કુલ નવ પ્રકારના વિતર્કો થાય છે.

મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર વિતર્કો :-

ઉપર્યુક્ત નવ પ્રકારના વિતર્કો કોઈને મંદ માત્રાના હોય, કોઈને મધ્ય માત્રાના હોય અને કોઈને તીવ્ર માત્રાના પણ હોય. તે આ રીતે —

ક્રોધને વશ થઈને કોઈ જીવ હિંસા કરતો હોય તો પણ પરિણામ તેવા તીવ્ર ન હોય પરંતુ સામાન્ય કક્ષાના હોય તો તે મૃદુમાત્રાવાળો વિતર્ક છે. કોઈને તે પરિણામ આવો સામાન્ય કક્ષાનો પણ ન હોય અને તીવ્રમાત્રાનો પણ ન હોય તો તે મધ્યમાત્રાવાળો વિતર્ક છે. કોઈને તે પરિણામ અતિતીવ્ર હોય તો

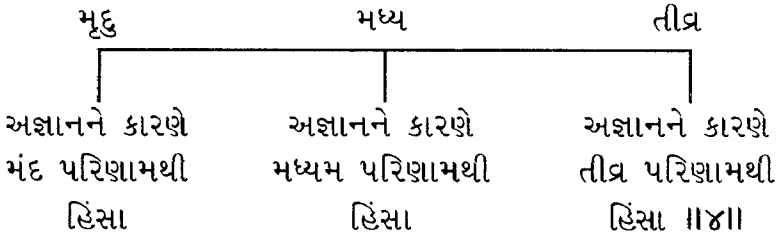
તે તીવ્રમાત્રાવાળો વિકર્ક છે.

તેમ લોભથી જેમ શ્રેણિક મહારાજાએ હરણીનો શિકાર કર્યો ત્યારે, તે ગર્ભવંતી હરણીના પેટ પર તીવ્ર લાગવાથી તેનું તરફડતું બહાર નીકળી પડેલું બચ્યું તેમણે જોયું ત્યારે હર્ષમાં આવીને કહ્યું કે ‘મેં એક ઘાએ બે જીવનો શિકાર કર્યો.’ આવા તીવ્ર પરિણામની હિંસા થાય તો વિશેષ પ્રકારની હિંસકવૃત્તિ પ્રગટે; અને તેવું કોઈ નિમિત્ત ન હોય અને શાતાના અર્થીપણાથી, લોભને વશ થઈને આરંભ-સમારંભ કરે તો મધ્યમ પરિણામ પણ હોઈ શકે; અને કોઈક જીવને આરંભ પ્રત્યેનો જુગુપ્સાભાવ હોય, તોપણ કંઈક શાતાના અર્થીપણાથી લોભને વશ થઈને સામાન્ય આરંભ કરે તો મૂઢુ પરિણામ પણ હોઈ શકે.

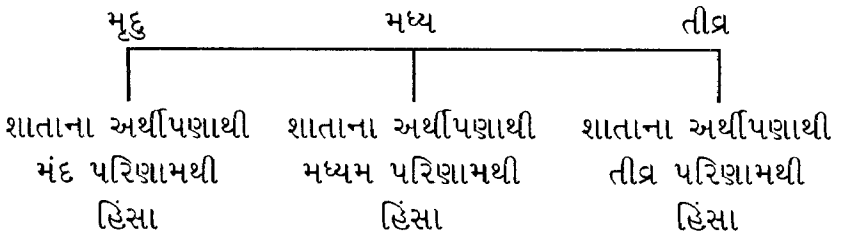
આ રીતે મોહમૂલક વિકલ્પોની પણ ત્રણ પ્રકારની માત્રાઓ વિચારવી.

આમ નવ પ્રકારના વિકર્કો x મૂઢુ, મધ્ય, મંદ એ ત્રણ પરિણામો=૨૭ પ્રકારે વિકર્કો થાય.

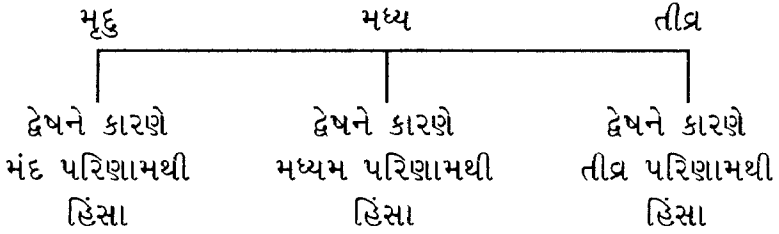
(૧) મોહથી હિંસા

(૨) લોભથી હિંસા

(૩) ક્રોધથી હિંસા

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૪માં કહેલા ૨૭ વિકર્મોનું કેવી રીતે પ્રતિપક્ષભાવન કરવાથી આ યમ નામનું યોગાંગ પ્રકર્ષને પામે છે ? અને યોગી શું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

દુઃસ્વાજ્ઞાનાનન્તફલા અમી ઇતિ વિભાવનાત્ ।
પ્રકર્ષ ગચ્છતામેતદ્યમાનાં ફલમુચ્યતે ॥૫॥

અન્વયાર્થ :-

દુઃસ્વાજ્ઞાનાનન્તફલા=અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાનરૂપ ફળવાળા, અમી=આ=વિકર્મો છે, ઇતિ વિભાવનાત્=એ પ્રકારે વિભાવન કરવાથી પ્રકર્ષ ગચ્છતામ્=પ્રકર્ષને પામતા યમાનાં=યમોનું એતદ્=આ=વક્ષ્યમાણ ફલમ્=ફળ ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાનરૂપ ફળવાળા આ વિકર્મો છે, એ પ્રકારે વિભાવન કરવાથી પ્રકર્ષને પામતા યમોનું આ ફળ કહેવાય છે. ॥૫॥

ટીકા :-

દુઃખેતિ-દુઃખં પ્રતિકૂલતયાઽવભાસમાનો રાજસશ્રિત્તધર્મઃ, અજ્ઞાનં મિથ્યાજ્ઞાનં સંશયવિપર્યયાદિરૂપં, તે અનન્તે=અપરિચ્છિન્ને ફલં યેષાં તે

તથોક્તાઃ, અમી=વિતર્કા, ઇતિ વિભાવનાત્=નિરન્તરં ધ્યાનાત્, પ્રકર્ષ ગચ્છતાં યમાનામેતત્=વક્ષ્યમાણં, ફલમુચ્યતે ॥૫॥

ટીકાર્થ :-

દુઃખેતિ.....ફલમુચ્યતે ॥૫॥ દુઃખ=પ્રતિકૂળપણા વડે જણાતો રાજસચિત્ત ધર્મ, અજ્ઞાન=સંશય, વિપર્યયાદિરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન, અનંત એવા=અપરિચ્છિન્ન એવા=અમર્યાદિત એવા, તે=દુઃખ અને અજ્ઞાન, ફળ છે જેઓનાં=જે વિતર્કોનાં તે=તે વિતર્કો, તથોક્તાઃ=તેવા પ્રકારના કહેવાયેલા=અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાન ફળવાળા કહેવાયેલા, અમી=આ, વિતર્કો છે. એ પ્રમાણે વિભાવનથી=નિરંતર ધ્યાન કરવાથી, પ્રકર્ષને પામતા યમોનું આ=વક્ષ્યમાણ, ફળ કહેવાય છે. ॥૫॥

❖ ‘સંશયવિપર્યયાદિરૂપં’ અહીં ‘આદિ’થી અનધ્યવસાયનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૪માં હિંસાદિના ૨૭ પ્રકારના વિતર્કો બતાવ્યા અને તે વિતર્કોનું અનર્થકારી ફળ કેવું છે, તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે; અને તે પ્રકારે વિભાવન કરવાથી યમ નામનું યોગાંગ પ્રકર્ષને પામે છે, અને તેનું ફળ શું પ્રાપ્ત થાય છે, તે આગળના શ્લોકમાં બતાવશે.

દુઃખ એટલે જીવને પ્રતિકૂળરૂપે જણાતો રાજસચિત્ત ધર્મ અર્થાત્ રાગવાળું ચિત્ત. રાગવાળું ચિત્ત પ્રતિકૂળ ભાવોને પ્રતિકૂળરૂપે જુએ છે, તેથી જે જીવો ભૌતિક સુખના રાગી છે તેઓને સંસારવર્તી દુઃખ પ્રતિકૂળરૂપે ભાસે છે. અજ્ઞાન એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન. જેઓને યોગમાર્ગનો યથાર્થ બોધ નથી પરંતુ વિપરિત બોધ છે તે વિપર્યયવાળા છે, જેઓને યોગમાર્ગવિષયક કોઈ અધ્યવસાય નથી તે અનધ્યવસાયવાળા છે અને જેઓ યોગમાર્ગના કોઈક સ્થાનમાં સંશયવાળા છે તેઓનો સંશયવાળો બોધ છે; અને જેઓને આવા પ્રકારનું સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન હોય તે અજ્ઞાન છે.

“આ હિંસાદિના વિતર્કો અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાનરૂપ ફળને આપનારા છે”, એ પ્રકારે નિરંતર ધ્યાન કરવાથી અર્થાત્ સતત ચિંતન

કરવાથી યમનું સેવન પ્રકર્ષને પામે છે અને પ્રકર્ષને પામેલ યમના સેવનથી કયા ગુણો પ્રગટ થાય છે, તે આગળના શ્લોક-૬માં બતાવશે. આ પ્રકારનો યમનો બોધ કરીને મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી યમના સેવનમાં સ્વશક્તિઅનુસાર યત્ન કરનારા હોય છે. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

પ્રકર્ષને પામતા યમના ફળને પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે —

શ્લોક :-

વૈરત્યાગોઽન્તિકે તસ્ય, ફલં ચાકૃતકર્મણઃ ।
રત્નોપસ્થાનસદ્વીર્યલાભો જનુરનુસ્મૃતિઃ ॥૬॥

અન્વયાર્થ :-

તસ્ય=તેના=અહિંસાના અભ્યાસવાળા યોગીના અન્તિકે=સાંનિધ્યમાં વૈરત્યાગઃ=વેરનો=હિંસક પરિણામનો ત્યાગ થાય છે. ફલં ચાકૃતકર્મણઃ=અને અકૃત કર્મનું ફળ, રત્નોપસ્થાન=રત્નની ઉપસ્થિતિ=રત્નની પ્રાપ્તિ, સદ્વીર્યલાભો=સદ્વીર્યનો લાભ, જનુરનુસ્મૃતિઃ=જન્મની અર્થાત્ પૂર્વજન્મની અનુસ્મૃતિ=ઉપસ્થિતિ થાય છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

(૧) તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ, (૨) અકૃત કર્મનું ફળ, (૩) રત્નની પ્રાપ્તિ, (૪) સદ્વીર્યનો લાભ અને (૫) પૂર્વજન્મની ઉપસ્થિતિ થાય છે. ॥૬॥

ટીકા :-

વૈરેતિ-તસ્ય=અહિંસાભ્યાસવતઃ, અન્તિકે=સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ=સહજવિરોધિનામપ્યહિનકુલાદીનાં હિંસ્રત્વપરિત્યાગઃ । તદુક્તં- “તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૫) સત્યાભ્યાસવતશ્ચાકૃતકર્મણઃ= અવિહિતા-નુષ્ટાનસ્યાપિ ફલં તદર્થોપનતિલક્ષણં । ક્રિયમાણા હિ ક્રિયા યાગાદિકાઃ
“ફલં સ્વર્ગાદિકં પ્રયચ્છન્તિ અસ્ય તુ સત્યં તથા પ્રકૃષ્યન્તે, યથાઽકૃતાયામપિ

ક્રિયાયાં યોગી ફલમાશ્રયતે, તદ્વચનાચ્ચ યસ્ય કસ્યચિત્ ક્રિયામ-
કુર્વતોઽપિ ફલં ભવતીતિ । તદાહ- “(સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં) ક્રિયાફલાશ્રયત્વં”
(પા.યો.સૂ. ૨-૩૬)

ટીકાર્થ :-

તસ્ય.....ક્રિયાફલાશ્રયત્વં” । તેના=અહિંસાના અભ્યાસવાળા યોગીના
અન્તિકે=સાંનિધ્યમાં, વૈરનો ત્યાગ=સહજ વિરોધી એવા પણ સર્પ-નોળિયો
વગેરેના હિંસકપણાનો પરિત્યાગ થાય છે.

તે કહેવાયું છે=પૂર્વમાં કહ્યું કે અહિંસાના અભ્યાસવાળા યોગીના સાંનિધ્યમાં
વૈરી જીવોના વૈરનો ત્યાગ થાય છે તે પતંજલિઋષિ વડે પાતંજલ યોગસૂત્રના
૨-૩૫ સૂત્ર મધ્યે કહેવાયું છે : “તેના સાંનિધ્યમાં વૈરનો ત્યાગ થાય છે.”
(પા.યો.સૂ. ૨-૩૫)

અને સત્યના અભ્યાસવાળાને અકૃત કર્મનું=નહીં કરાયેલા અનુષ્ઠાનનું,
પણ તદ્અર્થઉપનતિ લક્ષણ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્યના અભ્યાસવાળા યોગીને નહીં કરાયેલા અનુષ્ઠાનના ફળની પ્રાપ્તિ
થાય છે, તે અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે -

કરાતી યાગાદિ ક્રિયા સ્વર્ગાદિ ફળને આપે છે. વળી આનું સત્ય=આ
યોગીનું સત્યવચન, તે પ્રકારે પ્રકર્ષવાળું થાય છે કે જે રીતે અકૃત પણ ક્રિયા
હોતે છતે યોગી ફળનો આશ્રય કરે છે=યોગી તે ક્રિયાનાં ફળ પામે છે અને
તેના વચનથી=યોગીના વચનથી, ક્રિયાને નહીં કરતા એવા પણ જે કોઈને ફળ
થાય છે.

તદાહ=તેને કહે છે=સત્યવચનવાળાને જે ફળ મળે છે તેને ‘પાતંજલ-
યોગસૂત્ર’ ૨-૩૬માં કહે છે -

“ક્રિયાફળનું આશ્રયપણું છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૬)

❖ ‘અવિહિતાનુષ્ઠાનસ્યાપિ’ ‘અકૃતાયામપિ ક્રિયાયાં’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું
છે કે અનુષ્ઠાન કે ક્રિયા કરે તો તો ફળ મળે, પરંતુ નહીં કરવા છતાં ફળને મેળવે છે.

ભાવાર્થ :-

પ્રકર્ષને પામતા પ્રથમ બે યમોનાં ફળો આ પ્રમાણે છે -

(૧) અહિંસાયમની સિદ્ધિનું ફળ :- કોઈ યોગી અહિંસાયમનો અભ્યાસ

કરતા હોય અને તેનું સેવન કરતાં કરતાં આ યમ જ્યારે સુઅભ્યસ્ત બને છે ત્યારે અહિંસાયમના સાધક એવા તે યોગીના સાંનિધ્યમાં પરસ્પર વેરની વૃત્તિવાળા સાપ-નોળિયા જેવા જીવો પણ હિંસાના પરિણામનો ત્યાગ કરે છે.

(૨) સત્યયમની સિદ્ધિનું ફળ :- કોઈ યોગી દ્વિતીય યમરૂપ સત્યવ્રતનો અભ્યાસ કરતા હોય અને તેનું સેવન કરતાં કરતાં આ યમ જ્યારે સુઅભ્યસ્ત બને છે ત્યારે તેમને વચનની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી કોઈ જીવે કોઈ અનુષ્ઠાન ન કર્યું હોય તોપણ તે મહાત્મા તેને તે અનુષ્ઠાન કરવાનું કહે તો તે અનુષ્ઠાન નહીં કરવા છતાં તેમના વચનથી તે અનુષ્ઠાનનું ફળ તે જીવને મળે છે; કેમ કે યોગીના વચનશ્રવણથી તે જીવને તેવો વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થાય છે કે અનુષ્ઠાન નહીં કરવા છતાં ફળ મળે છે. તેથી સામેના જીવને તે અકૃત અનુષ્ઠાનનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાનું બને તેવા સત્ય વચનરૂપ ફળનો આશ્રય યોગી કરે છે=સત્ય વચનવાળા યોગી બને છે. તેથી આવા યોગી જે કંઈ પણ વચન બોલે તે સર્વવચન સામેના જીવને અવશ્ય ફળપ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

‘પાતંજલયોગસૂત્ર’ ઉપરની રાજમાર્તણ્ડ ટીકામાંથી ‘યોગીએ તે અનુષ્ઠાન સેવ્યું નથી અને તે અનુષ્ઠાનના ફળને પામે છે’ તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. રાજમાર્તણ્ડના શબ્દો પ્રમાણે જ બત્રીશીમાં ટીકા છે, તેથી અમે તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. ફક્ત બત્રીશીમાં ‘તદ્વચનાચ્ચ યસ્ય કસ્યચિત્’ શબ્દ આ શ્લોકની ટીકામાં છે ત્યાં ‘ચ’કાર રાજમાર્તણ્ડની ટીકામાં નથી અને અંતે ‘ફલં ભવતીત્યર્થઃ’ એ પ્રકારનો પ્રયોગ છે, તેથી અમે કરેલ ઉપરોક્ત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે બત્રીશીની ટીકામાં પણ જે ‘તદ્વચનાચ્ચ’ શબ્દ છે ત્યાં ‘ચ’ વધારાનો હોય તેવું ભાસે છે.

ટીકા :-

અસ્તેયાભ્યાસવતશ્ચ રત્નોપસ્થાનં, તત્પ્રકર્ષાન્નિરભિલાષસ્યાપિ સર્વતો દિવ્યાનિ રત્નાન્યુપતિષ્ઠન્ત ઇત્યર્થઃ । બ્રહ્મચર્યાભ્યાસવતશ્ચ સતો નિરતિશયસ્ય વીર્યસ્ય લાભઃ, વીર્યનિરોધો હિ બ્રહ્મચર્યં, તસ્ય પ્રકર્ષાચ્ચ વીર્યં શરીરેન્દ્રિય-મનઃસુપ્રકર્ષમાગચ્છતીતિ । અપરિગ્રહાભ્યાસવતશ્ચ જનુષ ઉપસ્થિતિઃ “કોઽહમાસં ? કીદૃશઃ ? કિંકાર્યકારી” ઇતિ જિજ્ઞાસાયાં સમ્યગ્જાના-તીત્યર્થઃ । ન કેવલં ભોગસાધનપરિગ્રહ એવ પરિગ્રહઃ કિં ત્વાત્મનઃ

શરીરપરિગ્રહોઽપિ તથાભોગસાધનત્વાચ્છરીરસ્ય, તસ્મિન્ સતિ રાગાનુબન્ધા-
દ્વહિર્મુખાયામેવ પ્રવૃત્તૌ ન તાત્ત્વિકજ્ઞાનપ્રાદુર્ભાવઃ । યદા પુનઃ શરીરાદિ-
પરિગ્રહનૈરપેક્ષ્યેણ માધ્યસ્થ્યમવલંબતે તદા મધ્યસ્થ્યસ્ય રાગાદિત્યાગાત્
સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુર્ભવત્યેવ પૂર્વાપરજન્મસંબોધ ઇતિ તદાહ- (અપરિગ્રહસ્થૈર્યે)
“જન્મકથન્તાસંબોધઃ” ઇતિ (પા.યો.સૂ. ૨-૩૧) ॥૬॥

ટીકાર્થ :-

અસ્તેયાભ્યાસવતશ્ચ.....જન્મકથન્તાસંબોધઃ ઇતિ ॥૬॥ અસ્તેયના
અભ્યાસવાળાને રત્નનું ઉપસ્થાન=પ્રાપ્તિ.

તે અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે -

તેના પ્રકર્ષથી=અસ્તેયયમના અભ્યાસના પ્રકર્ષથી, નિરભિલાષવાળાને
પણ=નિરભિલાષવાળા એવા યોગીને પણ, સર્વથી=ચારે તરફથી, દિવ્ય એવાં
રત્નો ઉપસ્થિત થાય છે=પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે અર્થ છે.

અને બ્રહ્મચર્યના અભ્યાસવાળા છતા એવા યોગીને નિરતિશય વીર્યનો
લાભ છે, જે કારણથી વીર્યનો નિરોધ બ્રહ્મચર્ય છે અને તેના પ્રકર્ષથી=બ્રહ્મચર્યના
પ્રકર્ષથી શરીર, ઈન્દ્રિય, અને મનવિષયક વીર્ય પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ બ્રહ્મચર્યના કથનની સમાપ્તિમાં છે.

અને અપરિગ્રહયમના અભ્યાસવાળાને જન્મની=પૂર્વજન્મની, ઉપસ્થિતિ=
જ્ઞાન થાય છે.

તે અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે -

“હું કોણ હતો ?=હું પૂર્વભવમાં કોણ હતો ? કેવા પ્રકારનો હતો ? કેવા
કાર્યને કરનારો હતો ?” એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થયે છે તે સમ્યગ્ જાણે છે એ
પ્રકારનો અર્થ છે=અપરિગ્રહના અભ્યાસવાળાને પૂર્વ જન્મની ઉપસ્થિતિ થાય
છે, એ કથનનો અર્થ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સુઅભ્યસ્ત અપરિગ્રહયમવાળાને પૂર્વજન્મની ઉપસ્થિતિ
થાય છે, તે બેને શું સંબંધ છે ? તેથી કહે છે -

ભોગસાધનનો પરિગ્રહ જ કેવળ પરિગ્રહ નથી, પરંતુ પોતાના શરીરનું
ગ્રહણ પણ પરિગ્રહ છે; કેમ કે શરીરનું તે પ્રકારના ભોગનું સાધનપણું
છે=શરીર સુખદુઃખ પ્રકારે ભોગનો અનુભવ કરવાનું સાધન છે. તે હોતે

છતે=શરીરાદિરૂપ પરિગ્રહ હોતે છતે, રાગઅનુબંધને કારણે=શરીરાદિ પરિગ્રહ પ્રત્યેના રાગના અનુબંધને કારણે, બહિર્મુખ જ પ્રવૃત્તિ હોતે છતે તાત્વિક જ્ઞાન પ્રાદુર્ભાવ થતું નથી. વળી શરીરાદિ પરિગ્રહના નિરપેક્ષપણાથી જ્યારે યોગી માધ્યસ્થ્યનું અવલંબન કરે છે, ત્યારે મધ્યસ્થ એવા યોગીના રાગાદિનો ત્યાગ થવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન હેતુવાળો પૂર્વ-અપર જન્મનો=આગળના અને પાછળના જન્મનો, સમ્યગ્બોધ થાય છે જ.

‘ઈતિ’ શબ્દ અપરિગ્રહયમના કથનની સમાપ્તિમાં છે.

તેને કહે છે=સુઅભ્યસ્ત અપરિગ્રહયમથી પૂર્વ-અપર જન્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેને ‘પાતંજલયોગસૂત્ર’ ૨-૩૯માં કહે છે —

“જન્મના વિષયમાં કથંતાની આકાંક્ષા=‘હું કોણ છું?’ ઇત્યાદિ આકાંક્ષા થાય તો સમ્યગ્બોધ થાય છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૩૯)

‘ઈતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૬॥

❖ ‘નિરભિલાષસ્યાપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે અભિલાષવાળાને તો દિવ્ય રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ અભિલાષ નથી જેને તેવા યોગીને પણ દિવ્ય રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

❖ ‘શરીરપરિગ્રહોઽપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે ભોગસાધનોની પ્રાપ્તિ તો પરિગ્રહ છે, પરંતુ પોતાના શરીરનો પરિગ્રહ પણ પરિગ્રહ છે.

બાવાર્થ :-

(૩) અસ્તેયયમની સિદ્ધિનું ફળ :- કોઈ યોગી અસ્તેયયમનો અભ્યાસ કરતા હોય અને તેનું સેવન કરતાં કરતાં આ યમ સુઅભ્યસ્ત બને ત્યારે તેઓ રત્નની અભિલાષાવાળા હોય અથવા ન હોય તોપણ તે યમના પ્રકર્ષને કારણે યોગીને ચારે તરફથી દિવ્ય રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૪) બ્રહ્મચર્યયમની સિદ્ધિનું ફળ :- કોઈ યોગી બ્રહ્મચર્યયમનો અભ્યાસ કરતા હોય અને તેનું સેવન કરતાં કરતાં આ યમ સુઅભ્યસ્ત બને ત્યારે આ યોગીને વિશેષ પ્રકારના વીર્યનો લાભ થાય છે. તેથી શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનવિષયક વીર્ય પ્રકર્ષવાળું થાય છે, જેના બળથી યોગીના શરીરમાં વિશેષ પ્રકારની શક્તિ, ઇન્દ્રિયોનું વિશેષ પ્રકારનું તેજ અને મનમાં વિશેષ પ્રકારનું ધૃતિબળ પ્રગટે છે, અને આ ધૃતિબળવાળા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન સાધનામાં વિશેષ સહાયક બને છે.

(૫) અપરિગ્રહયમની સિદ્ધિનું ફળ :- કોઈ યોગી અપરિગ્રહયમનો અભ્યાસ કરતા હોય અને તેનું સેવન કરતાં કરતાં આ યમ સુઅભ્યસ્ત બને ત્યારે તેઓનું ચિત્ત વિશિષ્ટ પ્રકારનું નિર્વિકારી બને છે, જેનાથી જ્ઞાનનાં આવરણો ખસે છે અને તેનાથી પૂર્વ-અપર જન્મની ઉપસ્થિતિ કરી શકે તેવું જ્ઞાન તે યોગીમાં પ્રગટે છે. આથી તેવા યોગીને જિજ્ઞાસા થાય કે ‘હું પૂર્વભવમાં કોણ હતો ? કયા સ્વરૂપવાળો હતો ? કેવાં કાર્ય કરતો હતો ?’ તો આ સર્વ જાણી શકે છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાનથી જેમ તે યોગી પૂર્વભવનું જાણી શકે છે, તેમ હવે પછીના ભવનું પણ જાણી શકે. માટે આ જ્ઞાન જાતિસ્મરણરૂપ નથી પરંતુ આવરણના વિગમનને કારણે પ્રગટ થયેલ મતિવિશેષરૂપ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અપરિગ્રહયમ સાથે પૂર્વ-અપર જન્મની ઉપસ્થિતિને શું સંબંધ છે ? તેથી પરિગ્રહ શબ્દથી દેહનું પણ ગ્રહણ થાય છે તે બતાવીને દેહ સાથે સંબંધવાળા એવા પૂર્વ-અપર જન્મનો બોધ થાય છે તે બતાવવા કહે છે —

અહીં ‘પરિગ્રહ’ શબ્દથી ભોગના સાધનભૂત માત્ર બાહ્ય પરિગ્રહ ગ્રહણ કરવાનો નથી, પરંતુ શરીરને પણ પરિગ્રહરૂપે ગ્રહણ કરવાનું છે; અને જે યોગીને ભોગનાં સાધનો અને યાવત્ શરીર પ્રત્યે પણ અપરિગ્રહયમના અભ્યાસને કારણે રાગ દૂર થાય છે, ત્યારે તેના કારણે તે યોગી અંતર્મુખ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અંતર્મુખ પ્રવૃત્તિને કારણે તે યોગીને દેહસંબંધી વિશેષજ્ઞાન પ્રગટે છે. તેથી જો તેને જિજ્ઞાસા થાય કે ‘પૂર્વભવમાં હું કોણ હતો ? અથવા તો ભાવિ ભવમાં હું કોણ થઈશ ?’ ઈત્યાદિનો તે યોગીને યથાર્થ બોધ થાય છે.

પાંચે યમોનું સંક્ષેપથી ફળ :- યોગીને અહિંસા અને સત્યયમના સેવન દ્વારા નિર્જરા અને પુણ્યબંધરૂપ ફળ થતું હોવા છતાં, અહિંસાયમથી યોગીના સાંનિધ્યમાં અન્ય જીવોને પણ વૈરત્યાગરૂપ તાત્કાલિક ફળ મળે છે; અને સત્યયમના બળથી તે યોગીનું વચન અન્યને માટે સત્ય બને છે. તેથી તેના વચનના બળથી બીજાઓને પણ ફળ મળે છે. તે પ્રમાણે પાછળના અસ્તેયયમ, બ્રહ્મચર્યયમ અને અપરિગ્રહયમના સેવનથી અંતરંગ ફળરૂપે નિર્જરા થાય છે; એટલું જ નહીં પરંતુ અસ્તેયમવાળાને દિવ્ય રત્નોની પ્રાપ્તિ, બ્રહ્મચર્ય-યમવાળાને વીર્યના પ્રકર્ષની પ્રાપ્તિ અને અપરિગ્રહયમવાળાને વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ બાહ્યફળ પણ મળે છે. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૧માં કહ્યું કે મિત્રાદ્વિવાળાને ઈચ્છાદિ ચાર ભેદવાળા યમમાંથી કોઈ એક યમરૂપ યોગાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી યમ શું છે ? તેવી જિજ્ઞાસા થાય. તેથી શ્લોક-૨માં પાંચ પ્રકારના યમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાં વિચારકને જિજ્ઞાસા થાય કે યમ યોગનું અંગ કઈ રીતે છે ? તેથી યોગનાં આઠ અંગોમાં અન્ય યોગાંગ કરતાં યમ યોગાંગ કઈ રીતે યોગ પ્રત્યે કારણ છે ? તે બતાવેલ, અને યમયોગાંગનું જ્ઞાન કર્યા પછી યમના બાધક વિતર્કો કેટલા પ્રકારના છે ? તેનું વિસ્તારથી વર્ણન શ્લોક-૪માં બતાવ્યું. વળી આ વિતર્કો અનંત દુઃખ અને અનંત અજ્ઞાન ફળવાળા છે તેમ ભાવન કરવાથી વિતર્કોની નિવૃત્તિપૂર્વક યમમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અને તે યમની પ્રવૃત્તિ પ્રકર્ષવાળી થાય તો કેવું ફળ મળે ? તે શ્લોક-૫-૬માં બતાવ્યું, જેથી યોગમાર્ગના અર્થી યોગી ઉત્સાહપૂર્વક વિતર્કોના નિવર્તનમાં અને યત્નપૂર્વક યમના સમ્યગ્ સેવનમાં ઉત્સાહી થાય. હવે કોઈ યોગી પાતંજલ દર્શન અનુસાર યમને જાણીને યમમાં યત્ન કરતા હોય અને તત્ત્વના અર્થી હોય એવા તે યોગીને સદ્ગુરુનો યોગ થાય તો તે મિત્રાદ્વિવાળા યોગીની કેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

इत्थं यमप्रधानत्वमवगम्य स्वतन्त्रतः ।

योगबीजमुपादत्ते श्रुतमत्र શ્રુતાદપિ ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

इत्थं=આ પ્રકારે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ પ્રકારે સ્વતન્ત્રતઃ=પોતાને અભિમત એવા પાતંજલાદિ શાસ્ત્રથી યમપ્રધાનત્વમવગમ્ય=યમનું પ્રધાનપણું જાણીને અત્ર=મિત્રાદ્વિમાં રહેલા યોગી શ્રુતાદ્ શ્રુતમપિ=જિનપ્રવચનથી સંભળાયેલા પણ યોગબીજમ્=યોગબીજને ઉપાદત્તે=ગ્રહણ કરે છે. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રકારે પોતાને અભિમત શાસ્ત્રથી યમનું પ્રધાનપણું જાણીને મિત્રાદ્વિમાં રહેલા યોગી જિનપ્રવચનથી સંભળાયેલા પણ યોગબીજને ગ્રહણ કરે છે. ॥૭॥

❖ 'શ્રુતાદશ્રુતમપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે અન્ય દર્શનથી તો સંભળાયેલાં યોગબીજ ગ્રહણ કરે જ, પરંતુ જિનપ્રવચનથી સંભળાયેલા પણ યોગબીજને ગ્રહણ કરે છે.

ટીકા :-

इत्थमिति-इत्थम्=उक्तप्रकारेण, स्वतन्त्रतः=स्वाभिमतपातञ्जला-दिशास्त्रतः, यमप्रधानत्वमवगम्य अत्र=मित्रायां दृष्टौ, निवृत्तासद्ग्रहतया सद्गुरुयोगे श्रुतात्=जिनप्रवचनात्, श्रुतमपि योगबीजमुपादत्ते तथास्वा-भाव्यात् ॥७॥

ટીકાર્થ :-

इत्थम्.....तथास्वाभाव्यात् ॥७॥ આ પ્રકારે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ પ્રકારે, સ્વતંત્રથી=સ્વઅભિમત પાતંજલાદિ શાસ્ત્રથી, યમનું પ્રધાનપણું જાણીને=યોગમાર્ગનાં આઠ અંગોમાં પ્રાથમિક ભૂમિકામાં યમની નિષ્પત્તિ થાય તો જ ઉત્તરનાં યોગાંગો યોગનિષ્પત્તિનું કારણ બને, તે અપેક્ષાએ અન્ય યોગાંગ કરતાં યમરૂપ યોગાંગનું યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાનપણું જાણીને, અહીં=મિત્રાદૃષ્ટિમાં, અસદ્ગ્રહ નિવૃત્ત હોવાને કારણે, સદ્ગુરુનો યોગ થયે છે તે જિનપ્રવચનરૂપ શ્રુતથી સંભળાયેલા પણ યોગબીજનું ગ્રહણ કરે છે; કેમ કે તેવા પ્રકારનું સ્વભાવપણું છે અર્થાત્ મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીનું તત્ત્વને ગ્રહણ કરવારૂપ સ્વભાવપણું છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં જે યમનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ પાતંજલ દર્શનને અભિમત શાસ્ત્રાનુસારી વર્ણન છે, અને તે વચનાનુસાર કોઈ યોગીને બોધ થાય કે યોગમાર્ગમાં યમ નામનું યોગાંગ પ્રધાન છે; કેમ કે યમ યોગમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત મોહાદિના વિતર્કોને દૂર કરીને યોગની પ્રવૃત્તિ સુકર કરે છે. તેથી આ વિતર્કોના નિવર્તન માટે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિના અર્થીએ સૌ પ્રથમ યમના સેવનમાં યત્ન કરવો જોઈએ; અને આ પ્રમાણે જાણીને કોઈ યોગી મિત્રાદૃષ્ટિમાં વર્તતા હોય અને સ્વઅભિમત પાતંજલાદિ દર્શન અનુસાર યમનું સેવન કરતા હોય અને તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ હોય અને ભવિતવ્યતાના યોગે કોઈ સદ્ગુરુનો યોગ થાય તો આવા

જીવોનો અસદ્ગ્રહ નિવૃત્ત થયો હોવાને કારણે અને તત્ત્વપ્રાપ્તિને અભિમુખ ભાવ વર્તી રહ્યો હોવાને કારણે, આ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને જિનપ્રવચનમાં બતાવાયેલાં યોગબીજોની પ્રાપ્તિ થાય છે; કેમ કે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીનો તેવો સ્વભાવ છે કે યોગમાર્ગનું વર્ણન સાંભળવા મળે તો ઉત્સાહથી સાંભળે અને સદ્ગુરુ તે યોગીના ક્ષયોપશમને અનુરૂપ વીતરાગનું સ્વરૂપ બતાવે ત્યારે તેને જિનમાં કુશળચિત્તાદિરૂપ યોગબીજનું ગ્રહણ થાય છે. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

ઉક્તયોગબીજમેવાહ-

અવતરણિકાર્થ :-

ઉક્ત યોગબીજને=શ્લોક-૭માં કહેલ જિનપ્રવચનથી સંભળાયેલા યોગબીજને કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૭માં કહ્યું કે સદ્ગુરુનો યોગ થાય તો મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી જિનપ્રવચનથી યોગબીજને ગ્રહણ કરે છે. તે યોગબીજો શું છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥૮॥

અભવ્યર્થ :-

જિનેષુ=જિનમાં સંશુદ્ધં કુશલં ચિત્તં=સંશુદ્ધ એવું કુશળચિત્ત તન્નમસ્કાર એવ ચ=અને તેમને નમસ્કાર જ=જિનને નમસ્કાર જ પ્રણામાદિ ચ અને પ્રણામાદિ અનુત્તમં યોગબીજં=અનુત્તમ યોગબીજ છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જિનમાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત અને તેમને નમસ્કાર જ અને પ્રણામાદિ અનુત્તમ યોગબીજ છે. ॥૮॥

ટીકા :-

જિનેષ્વિતિ-જિનેષુ=અર્હત્સુ, કુશલં=તદ્વેષાદ્યભાવેન પ્રીત્યાદિમત્, ચિત્તં, અનેન મનોયોગવૃત્તિમાહ । તન્નમસ્કાર એવ જિનનમસ્કાર એવ ચ તથામનોયોગપ્રેરિતઃ, इत्यनेन वाग्योगवृत्ति । પ્રણામાદિ ચ પંચાંગાદિ-લક્ષણં, આદિશબ્દાન્મण्डलादिग्रहः । संशुद्धमशुद्धव्यवच्छेदार्थमेतत्, તસ્ય સામાન્યેન યથાપ્રવૃત્તકરણભેદત્વાત્તસ્ય ચ યોગબીજત્વાનુપપત્તેઃ, એતત્સર્વં સામસ્ત્યપ્રત્યેકભાવાભ્યાં યોગબીજં મોક્ષયોજકાનુષ્ઠાનકારણં અનુત્તમં=સર્વપ્રધાનં વિષયપ્રાધાન્યાત્ ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

જિનેષ્વિતિ.....વિષયપ્રાધાન્યાત્ ॥૮॥ જિનમાં=અરિહંત ભગવંતોમાં, કુશળચિત્ત=તેમાં અર્થાત્ જિનમાં દ્વેષાદિના અભાવથી પ્રીતિ આદિવાળું ચિત્ત, આના દ્વારા=જિનમાં કુશળચિત્ત દ્વારા, મનોયોગની પ્રવૃત્તિને કહે છે. અને તેવા પ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત તેમને નમસ્કાર જ=અર્થાત્ જિનમાં કુશળચિત્તવાળા મનોયોગથી પ્રેરિત જિનને નમસ્કાર જ, इत्यनेन=આના દ્વારા વાગ્યોગ પ્રવૃત્તિને કહે છે. અને પંચાંગાદિ લક્ષણ પ્રણામાદિ=જિનવિષયક તેવા પ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત પંચાંગાદિ લક્ષણ પ્રણામાદિ. આના દ્વારા કુશળ કાયયોગ પ્રવૃત્તિને કહે છે. એમ અન્વય છે. 'પ્રણામાદિ'માં 'આદિ' શબ્દથી મંડલાદિનું ગ્રહણ કરવું.

કેવા પ્રકારના કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ છે ? તે બતાવવા માટે કહે છે — સંશુદ્ધ એ પ્રકારનું આ='સંશુદ્ધ' એ પ્રકારનું કુશળચિત્તાદિનું વિશેષણ, અશુદ્ધના વ્યવચ્છેદ માટે છે; કેમ કે તેનું=અશુદ્ધ એવા કુશળચિત્તાદિનું, સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણનું ભેદપણું છે=ચરમ-અચરમના ભેદ વિના સામાન્યથી થતા યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અશુદ્ધ કુશળચિત્ત ભેદ છે, અને તેના=સામાન્યથી યથા-પ્રવૃત્તિકરણના ભેદના, યોગબીજત્વની અનુપપત્તિ છે. (એથી કરીને 'સંશુદ્ધ' એ પ્રકારનું વિશેષણ આપ્યું છે, એમ સંબંધ છે.)

એતત્ સર્વં=આ સર્વં=જિનમાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત, તેમને કરાયેલો નમસ્કાર અને તેમને કરાયેલા પ્રણામાદિ સર્વ, સમસ્ત ભાવથી અને પ્રત્યેક ભાવથી મોક્ષયોજક અનુષ્ઠાનના કારણરૂપ અનુત્તમ=સર્વ પ્રધાન એવું યોગબીજ છે.

તેમાં હેતુ કહે છે અર્થાત્ અન્ય યોગબીજોમાં આ પ્રધાન યોગબીજ છે તેમાં હેતુ કહે છે - વિષયનું પ્રાધાન્ય છે=કુશળચિત્તાના વિષયભૂત જિનેશ્વરો આચાર્યાદિ કરતાં પ્રધાન છે, માટે જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ અનુત્તમ યોગબીજ છે. ॥૮॥

- ❖ 'દ્વેષાદ્યભાવને' અહીં 'આદિ'થી ઉપેક્ષાનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ 'પ્રીત્યાદિમત્' અહીં 'આદિ'થી ભક્તિનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ 'મળ્ડલાદિ' અહીં 'આદિ'થી ચરણસ્પર્શનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

યોગબીજનું ગ્રહણ :- મિત્રાદદિશિક્ષાના યોગીઓ જે જે યોગબીજો ગ્રહણ કરે છે તે શ્લોક ૮-૧૩-૧૫-૧૬ અને ૧૭માં અનુક્રમે બતાવે છે. તેમાંથી આ શ્લોકમાં મિત્રાદદિશિક્ષાના યોગી દ્વારા ગ્રહણ કરાતાં ત્રણ યોગબીજ બતાવેલ છે, જે આ પ્રમાણે છે -

- (૧) જિનમાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત.
- (૨) સંશુદ્ધ કુશળચિત્તથી પ્રેરિત વાણી વડે જિનને કરેલો નમસ્કાર.
- (૩) સંશુદ્ધ કુશળચિત્તથી પ્રેરિત કાયા વડે જિનને કરેલ પ્રણામ.

જિનમાં કુશળચિત્ત અર્થાત્ જિન પ્રત્યે દ્વેષ અને ઉપેક્ષાદિ ન હોય અને પ્રીતિ-ભક્તિ વર્તતી હોય તેવો માનસ ઉપશ્ચોગ; અને જિનમાં કુશળવાગ્ધ્યોગ એટલે તેવા પ્રકારના કુશળચિત્તથી પ્રેરિત વાચિક નમસ્કારની ક્રિયા; અને જિનમાં કુશળકાયયોગ એટલે તેવા પ્રકારના કુશળચિત્તથી પ્રેરિત પ્રણામાદિની ક્રિયા.

આ ત્રણે ક્રિયાઓ જો સંશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ બને છે અને જો અશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ બનતી નથી.

ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ એવા વિભાગ વિના સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતા કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ નથી; કેમ કે તે કુશળચિત્તાદિમાં અશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ અને શુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ બંનેનો સંગ્રહ છે. તેથી અશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિના વ્યવચ્છેદ માટે 'સંશુદ્ધ' એ વિશેષણ આપેલ છે અને આ સંશુદ્ધ એવા કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ છે, પરંતુ સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ નથી.

જિનમાં આ સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિરૂપ યોગબીજ પ્રત્યેક હોય તોપણ યોગબીજ બને છે અને સમસ્ત હોય તોપણ યોગબીજ બને છે. અર્થાત્ જિનમાં

માત્ર સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત હોય પરંતુ વાગ્નમસ્કાર કે કાયનમસ્કાર ન હોય તો પણ તે યોગબીજ બને છે, અને વાગ્નમસ્કાર અને કાયનમસ્કારથી યુક્ત સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત હોય તો પણ યોગબીજ બને છે. તે રીતે જિનવિષયક માત્ર સંશુદ્ધ વાગ્નયોગ હોય તો પણ યોગબીજ બને છે, અને જિનવિષયક માત્ર સંશુદ્ધ કાયયોગ હોય તો પણ યોગબીજ બને છે.

કોઈ જીવ જિનના સ્વરૂપનું મનથી ચિંતવન કરતો હોય, વચનથી નમસ્કારને અનુરૂપ વચનો બોલતો હોય અને કાયાથી પ્રજ્ઞામાદિ કરતો હોય ત્યારે ત્રણે યોગોની કુશળ પ્રવૃત્તિ છે અને તે સંશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ છે; અને કોઈ જીવ માત્ર જિનના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરતો હોય અને તે સમયે દ્વેષાદિના અભાવપૂર્વક પ્રીતિઆદિવાળું ચિત્ત, વાગ્ અને કાયાની કુશળ પ્રવૃત્તિથી રહિત હોય આમ છતાં સંશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ છે; અને કોઈ જીવ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતો હોય, અને તેના કારણે ભગવાન પ્રત્યે કુશળચિત્ત વર્તતું હોય, આમ છતાં વચનથી નમસ્કારને બોલવાની ક્રિયા કરતો હોય ત્યારે ભગવાનના કુશળ સ્વરૂપનું ચિંતવન ન હોય તો પણ, પૂર્વમાં કરાયેલા તેવા પ્રકારના કુશળ મનોયોગથી પ્રેરિત તે વચનપ્રયોગ હોય તો તે માત્ર કુશળ વાગ્નયોગ છે, અને આ કુશળ વાગ્નયોગ સંશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ છે. તે રીતે કાયયોગમાં પણ જાણવું.

આ સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ મોક્ષયોજક અનુષ્ઠાનનું કારણ હોવાથી યોગબીજ છે, અને મોક્ષયોજક અનુષ્ઠાનના કારણીભૂત અનેક યોગબીજોમાંથી જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ અનુત્તમ યોગબીજ છે અર્થાત્ સર્વ યોગબીજોમાં પ્રધાન છે; કેમ કે આ કુશળચિત્તનો વિષય તીર્થંકરો છે, તેથી આચાર્યાદિ વિષયક કુશળચિત્તાદિ કરતાં તીર્થંકર વિષયક કુશળચિત્ત પ્રધાન છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૮માં કહ્યું કે જિનમાં કુશળચિત્તાદિ સંશુદ્ધ હોય તો યોગબીજ છે, અને સંશુદ્ધ ન હોય તો યોગબીજ નથી. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે જિનવિષયક થતા કુશળચિત્તાદિ કયા કારણે સંશુદ્ધ થાય છે ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે તથાભવ્યત્વપાકતઃ ।

પ્રતિબન્ધોજ્જિતં શુદ્ધમુપાદેયધિયા હ્યદઃ ॥૯॥

અન્વયાર્થ :-

હી=ચ=અને પ્રતિબન્ધોઞ્જિતં=પ્રતિબંધથી અર્થાત્ આસંગથી રહિત એવું
અદઃ=આ=જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ ચરમે પુદ્ગલાવર્તે=ચરમ પુદ્ગલ
પરાવર્તમાં તથાભવ્યત્વપાકતઃ=તથાભવ્યત્વના પાકને કારણે ઉપાદેધિયા
શુદ્ધમ્=ઉપાદેયબુદ્ધિથી શુદ્ધ થાય છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને પ્રતિબંધથી રહિત એવું આ=જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ, ચરમ
પુદ્ગલ પરાવર્તમાં તથાભવ્યત્વના પાકને કારણે ઉપાદેયબુદ્ધિથી શુદ્ધ થાય
છે. ॥૯॥

ટીકા :-

ચરમ ઇતિ-અદો હિ=એતચ્ચ, ચરમે=અન્યે, પુદ્ગલાવર્તે ભવતિ,
તથાભવ્યત્વસ્ય પાકતો મિથ્યાત્વકટુકત્વનિવૃત્ત્યા મનાગ્માધુર્યસિદ્ધેઃ ।
પ્રતિબન્ધેન=આસન્નેન, ઝ્જિતં આહારાદિસંજ્ઞોદયાભાવાત્ ફલાભિસન્ધિ-
રહિતત્વાચ્ચ તદુપાત્તસ્ય તુ સ્વતઃ પ્રતિબન્ધસારત્વાત્, અત એવોપાદેય-
ધિયા=અન્યાપોહેનાદરણીયત્વબુદ્ધ્યા શુદ્ધં । તદુક્તં- “ઉપાદેયધિયાત્યન્તં
સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ । ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં હોતદીદૃશમ્” ॥૧॥ (યો.દૂ.સ.
શ્લો.૨૫) ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

ચરમ.....હોતદીદૃશમ્ ॥૧॥ હિ=અને, તથાભવ્યત્વના પાકને કારણે
મિથ્યાત્વરૂપ કટુકપણાની નિવૃત્તિ થવાથી મનાક્ માધુર્યની સિદ્ધિ હોવાથી
અદઃ=આ=જિનકુશળચિત્તાદિ, ચરમ=અન્ય, પુદ્ગલ પરાવર્તમાં થાય છે.

વળી તે જિનકુશળચિત્તાદિ કેવાં છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

પ્રતિબંધથી=આસંગથી, રહિત છે; કેમ કે આહારાદિ સંજ્ઞાના ઉદયનો
અભાવ છે=ઈહલૌકિક આશંસાનો અભાવ છે, અને ફલાભિસંધિરહિતપણું
છે=પરલોકના ફળની આશંસાથી રહિતપણું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આહારાદિ સંજ્ઞાથી કે ફલાભિસંધિથી જિનવિષયક

કુશળચિત્તાદિ થાય તો તે સંશુદ્ધ કેમ નથી ? તેથી કહે છે —

વળી તેનાથી ઉપાત્તનું=આહારાદિ સંજ્ઞાથી અને ફલાભિસંધિથી કરાયેલા જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિનું, સ્વતઃ પ્રતિબંધસારપણું હોવાથી=આહારાદિ સંજ્ઞા સાથે અને પરલોકના ફળ સાથે ચિત્તનું ખેંચાણ હોવાથી, તે જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ સંશુદ્ધ નથી એમ અન્વય છે. માટે કુશળચિત્તાદિનું ‘પ્રતિબન્ધોઞ્જિતં’=પ્રતિબંધરહિત એ વિશેષણ આપેલું છે.

અત્ત એવ=આથી જ=જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ પ્રતિબંધથી રહિત છે આથી જ, ઉપાદેયબુદ્ધિને કારણે=અન્ય અપોહ દ્વારા અર્થાત્ આહારાદિ સંજ્ઞાના અને પરલોકના ફળ આદિ સંજ્ઞાના ત્યાગ દ્વારા આદરણીયપણાની બુદ્ધિને કારણે શુદ્ધ છે=જિનકુશળચિત્તાદિ શુદ્ધ છે. તેમાં ‘તદુક્તં’થી સાક્ષી આપે છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં જે કહેવાયું છે તે ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ શ્લોક-૨૫માં કહેવાયું છે —

“અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિને કારણે સંજ્ઞાવિષ્કંભણથી અન્વિત=સંજ્ઞાના ઉદયના અભાવથી યુક્ત, ફલાભિસંધિરહિત સંશુદ્ધ એવું આ=કુશળચિત્તાદિ આવા પ્રકારનું છે=ફળપાકઆરંભ સદૃશ છે. શ્લોકમાં ‘હિ’ શબ્દ પાદપૂર્તિમાં છે.” (યો.દે.સ. શ્લોક-૨૫) ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

યોગ્ય જીવો જિનમાં કુશળચિત્તાદિ કરતા હોય અને આ લોકની કોઈ આશંસા ન હોય અને પરલોકની કોઈ આશંસા ન હોય તો તેઓનું ચિત્ત આ લોક અને પરલોકના ભૌતિક ફળ સાથે પ્રતિબંધ વિનાનું છે, અને તેથી તેઓનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ ઉપાદેયબુદ્ધિથી શુદ્ધ છે; કેમ કે તેમને જિનમાં રહેલા વીતરાગતાદિ ભાવો સિવાય અન્ય કોઈ આ લોક કે પરલોકના પદાર્થની આશંસા નથી, તેથી અન્ય સર્વનો ત્યાગ કરીને માત્ર વીતરાગમાં રહેલા વીતરાગતાદિ ભાવોને પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર ઉપાદેયબુદ્ધિથી જુએ છે. આવા પ્રકારનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ શુદ્ધ છે. આવા પ્રકારનું શુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં તથાભવ્યત્વના પાકથી થાય છે.

આશય એ છે કે ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવો ભગવાનના ગુણોમાં ઉપયુક્ત

હોય છે ત્યારે તેમનામાં વર્તતું મોક્ષગમનને યોગ્ય એવું તથાભવ્યત્વ પાકને પામતું હોય છે, અને તેના કારણે તેઓમાં રહેલા મિથ્યાત્વના કટુભાવો નિવર્તન પામતા હોય છે, તેથી વીતરાગના ગુણોમાં વર્તતા ઉપયોગમાં મનાક્ માધુર્યની સિદ્ધિ હોય છે; કેમ કે ભગવાનના ગુણો પ્રત્યે જે પ્રીતિ છે તે સંવેગના માધુર્યવાળી છે તેથી તે જિનકુશળચિત્તાદિ મોક્ષના કારણ છે માટે યોગબીજ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે પહેલી દષ્ટિઆદિવાળા યોગી પણ આ લોકની અને પરલોકની આશંસા વગર ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરીને તેમના પ્રત્યે પ્રીતિના આશયવાળા હોય ત્યારે મિથ્યાત્વને મંદ-મંદતર કરે છે, અને તે આશય તથાભવ્યત્વના પરિપાકને કરનારો છે. તેથી તેઓનું જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ બને છે.

વળી સમ્યક્ત્વને પામેલા એવા શ્રીપાળ આદિ પણ આ લોકની આશંસાથી નવપદનું પ્રણિધાન કરે છે ત્યારે તેમનું કુશળચિત્ત સંશુદ્ધ નહીં હોવાના કારણે યોગબીજ નથી; કેમ કે આ લોકના ફળની આશંસાથી દૂષિત હોવાને કારણે તેમનામાં રહેલું તથાભવ્યત્વ લક્ષ્ય તરફ પરિણમન પામતું નથી. વળી જ્યારે શ્રીપાળ આદિ સંસારની કોઈ આશંસા વગર ભગવાનની ભક્તિમાં તન્મય હોય છે ત્યારે તેઓનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ સમ્યક્ત્વની ભૂમિકાવાળું હોવાથી અને આ લોકની કે પરલોકની આશંસા વગરનું હોવાના કારણે ઊંચી કોટિનાં યોગબીજને પ્રાપ્ત કરાવીને વિરતિ આદિની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. તેથી ઉપર-ઉપરની ભૂમિકાવાળા યોગીઓ જિનકુશળચિત્તાદિ દ્વારા ઉપર-ઉપરની ભૂમિકાને અનુરૂપ ઉત્તમ સંસ્કારો નાંખીને યોગમાર્ગની વૃદ્ધિ કરે છે. આમ છતાં આવા પણ યોગીઓને આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય પ્રતિબંધ વર્તે ત્યારે તેમનું તે કુશળચિત્ત સંશુદ્ધ નહીં હોવાથી ફળપાકના આરંભ સદૃશ નથી, અર્થાત્ વીતરાગતાને પ્રગટ કરવાને અનુકૂળ યત્નસ્વરૂપ નથી, તેથી યોગબીજ નથી. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૯માં કહ્યું કે જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ પ્રતિબંધથી રહિત હોય તો શુદ્ધ થઈ શકે છે અને શુદ્ધ હોય તો યોગબીજ બને અન્યથા નહીં. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે પ્રતિબંધવાળું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ કેમ નથી ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

પ્રતિબન્ધૈકનિષ્ઠં તુ સ્વતઃ સુન્દરમપ્યદઃ ।
તત્સ્થાનસ્થિતિકાર્યેવ વીરે ગૌતમરાગવત્ ॥૧૦॥

અવ્યયાર્થ :-

તુ=વળી વીરે ગૌતમરાગવત્=વીરપરમાત્મામાં ગૌતમસ્વામીના રાગની જેમ પ્રતિબન્ધૈકનિષ્ઠં=પ્રતિબંધમાં એકનિષ્ઠાવાળું સ્વતઃ સુન્દરમપિ=સ્વતઃ સુંદર પણ અદઃ=આ=જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ તત્સ્થાનસ્થિતિકાર્યેવ=તત્સ્થાન-સ્થિતિકારી જ છે. આથી સંશુદ્ધ નથી એમ સંબંધ છે. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી વીરપરમાત્મામાં ગૌતમસ્વામીના રાગની જેમ પ્રતિબંધમાં એક-નિષ્ઠાવાળું સ્વતઃ સુંદર પણ આ=જિનકુશળચિત્તાદિ તત્સ્થાન-સ્થિતિકારી જ છે. આથી સંશુદ્ધ નથી એમ સંબંધ છે.

❖ 'સ્વતઃ સુન્દરમપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેલું છે કે સ્વતઃ સુંદર ન હોય તો ઉપરના ગુણસ્થાનકમાં જવાનું કારણ નથી, પરંતુ સ્વતઃ સુંદર હોય તો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનમાં જવાનું કારણ થતું નથી.

ટીકા :-

પ્રતિબન્ધેતિ-પ્રતિબન્ધે=સ્વાસક્લે, એકા=કેવલા નિષ્ઠા યસ્ય તત્તથા । અદો જિનવિષયકુશલચિત્તાદિ તત્સ્થાનસ્થિતિકાર્યેવ તથાસ્વભાવત્વાત્ । વીરે=વર્ધમાનસ્વામિનિ, ગૌતમરાગવત્=ગૌતમીયબહુમાનવત્, અસદ્ગુણવ્યવહારે હ્યનુષ્ઠાનમુત્તરોત્તરપરિણામપ્રવાહજનનેન મોક્ષફલપર્યવસાનં ભવતિ ઇતિ વિવેચિતં પ્રાક્ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ :-

પ્રતિબન્ધે.....પ્રાક્ ॥૧૦॥ 'પ્રતિબન્ધૈકનિષ્ઠં' શબ્દનો સમાસવિગ્રહ કરે છે - પ્રતિબંધમાં=સ્વઆસંગમાં અર્થાત્ સ્વને અભિમત પદાર્થવિષયક આસંગમાં, એક=કેવલ, નિષ્ઠા છે જેને તે તેવું છે=પ્રતિબંધૈકનિષ્ઠાવાળું છે.

આ=પ્રતિબંધૈકનિષ્ઠાવાળું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ, તત્સ્થાનસ્થિતિકારી જ છે=પોતે જે સ્થાનમાં છે તે સ્થાનમાં સ્થિતિને કરનારું જ છે, પરંતુ ઉપરની ભૂમિકામાં જવાનું કારણ નથી; કેમ કે પ્રતિબંધવાળા અનુષ્ઠાનનું તેવા પ્રકારનું સ્વભાવપણું છે=ઉપરમાં જવાનું કારણ ન બને તેવા પ્રકારનું સ્વભાવપણું છે.

તેમાં દષ્ટાંત બતાવે છે -

વીરપરમાત્મામાં=વર્ધમાનસ્વામીમાં ગૌતમરાગની જેમ=ગૌતમીય બહુમાનની જેમ.

જે કારણથી અસંગભાવની આસક્તિ વડે જ અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર પરિણામના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરાવવા દ્વારા મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન થાય છે, એ પ્રમાણે પૂર્વમાં=દ્વા.દ્વા. ૧૮/૧૮ માં, વિવેચન કરાયું છે. ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :-

કોઈ ગુણવાન સાધક જિનમાં કુશળચિત્તાદિ કરતા હોય, આમ છતાં આ લોકની કે પરલોકની આશંસાથી જિનમાં કુશળચિત્તાદિ વર્તતું હોય, તો તે કુશળચિત્તાદિ સ્વતઃ સુંદર હોય તોપણ આગળ જવા માટેનું કારણ બનતું નથી.

જેમ શ્રીપાળ રાજાને નવપદ પ્રત્યેનું અત્યંત બહુમાન છે, છતાં સ્ત્રીના અભિલાષથી નવપદનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે નવપદના ધ્યાનકાળમાં સ્ત્રીના રાગ કરતાં પણ નવપદ પ્રત્યે અત્યંત બહુમાન/છે, તેથી તે બહુમાન સ્વતઃ સુંદર છે; આમ છતાં, સ્ત્રીના રાગના પ્રતિબન્ધથી યુક્ત એવું તે નવપદનું ધ્યાન હોવાથી તે કુશળચિત્ત સ્વભૂમિકાથી ઉપરની ભૂમિકામાં જવામાં કારણ બનતું નથી, તેથી તે કુશળચિત્ત સંશુદ્ધ નથી.

જેમ વીરપરમાત્મા પ્રત્યે ગૌતમસ્વામીને પ્રતિબંધ હતો, તેથી ભગવાનને જોઈને ભગવાન પ્રત્યેનો બહુમાનભાવ હતો, તે સુંદર હોવા છતાં પણ પ્રતિબંધથી યુક્ત હોવાને કારણે આગળ જવાનું કારણ બનતો નથી. તેથી જે ઉપયોગ સ્વભૂમિકાથી ઉપરની ભૂમિકામાં જવાનું કારણ ન બને તેવા કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ બને નહીં, પરંતુ અસંગભાવ પ્રત્યેની આસક્તિથી કરાયેલું અનુષ્ઠાન ઉત્તર-ઉત્તરના પરિણામોનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામનારું છે, તેથી યોગબીજ છે. ॥૧૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૯માં બતાવ્યું કે પ્રતિબંધ વિનાનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ શુદ્ધ છે; અને શ્લોક-૧૦માં યુક્તિથી બતાવ્યું કે આ લોક અને પરલોકના પ્રતિબંધ વિનાનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ શુદ્ધ હોવાને કારણે યોગબીજ છે, પરંતુ પ્રતિબંધવાળું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ સુંદર હોય તોપણ યોગબીજ નથી. હવે પ્રતિબંધ વિનાનું જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ વર્તતું હોય ત્યારે જીવને કેવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સરાગસ્યાપ્રમત્તસ્ય વીતરાગદશાનિભમ્ ।
અભિન્દતોઽપ્યદો ગ્રન્થિ યોગાચાર્યૈર્યથોદિતમ્ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

સરાગસ્યાપ્રમત્તસ્ય=સરાગ એવા અપ્રમત્તને વીતરાગદશાનિભમ્= વીતરાગ-દશા જેવું=વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ જેવું ગ્રન્થિ=ગ્રંથિને અભિન્દતોઽપિ=નહીં ભેદતા પણ જીવને અદઃ=આ છે=શુદ્ધ એવા યોગબીજનું ગ્રહણ છે. યથા=જે કારણે, યોગાચાર્યૈઃ ઉદિતમ્=યોગાચાર્ય વડે કહેવાયું છે. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સરાગ એવા અપ્રમત્તને વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ જેવું, ગ્રંથિને નહીં ભેદતા પણ જીવને આ છે=શુદ્ધ યોગબીજનું ગ્રહણ છે, જે કારણે યોગાચાર્ય વડે કહેવાયું છે. ॥૧૧॥

❖ 'ગ્રન્થિમભિન્દતોઽપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે ગ્રંથિને ભેદતા હોય કે ગ્રંથિને ભેદેલી હોય તેવા જીવોને તો શુદ્ધ એવા યોગબીજનું ગ્રહણ છે, પરંતુ જેઓ ગ્રંથિને નથી ભેદતા તેવા જીવોને પણ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી શુદ્ધ એવા યોગબીજનું ગ્રહણ છે.

ટીકા :-

સરાગસ્યેતિ-અદઃ=શુદ્ધયોગબીજોપાદાનં, ગ્રન્થિમભિન્દતોઽપિ જીવસ્ય ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણસામર્થ્યેન તથાવિધક્ષયોપશમાદતિશયિતા-

નન્દાનુભવાત્, સરાગસ્યાપ્રમત્તસ્ય સતો યતેર્વીતરાગદશાનિભં=સરાગસ્ય વીતરાગત્વપ્રાપ્તાવિવ, યોગબીજોપાદાનવેલાયામપૂર્વઃ કોઽપિ સ્વાનુભવ-સિદ્ધોઽતિશયલાભ ઇતિ ભાવઃ । યથોદિતં યોગાચાર્યૈઃ ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

સરાગસ્યેતિ.....યોગાચાર્યૈઃ ॥૧૧॥ ગ્રંથિને નહીં ભેદતા પણ જીવને ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને કારણે=યોગમાર્ગ પ્રત્યે શુદ્ધ પક્ષપાત પેદા કરાવે તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને કારણે, અતિશય આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, આ=શુદ્ધ યોગબીજનું ગ્રહણ, છે અર્થાત્ ઉપરની ભૂમિકાનું કારણ બને તેવા જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિરૂપ શુદ્ધ યોગબીજનું ગ્રહણ છે.

આ યોગબીજનું ગ્રહણ કેવું છે ? તે દષ્ટાંતથી બતાવે છે -

સરાગ એવા અપ્રમત્ત છતા યતિને વીતરાગદશા જેવું આ યોગબીજનું ગ્રહણ છે.

તે પદાર્થ સ્પષ્ટ કરે છે -

સરાગને વીતરાગપણાની પ્રાપ્તિની જેમ યોગબીજના ગ્રહણ સમયે અપૂર્વ કોઈક સ્વઅનુભવસિદ્ધ અતિશય લાભ છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે. જે પ્રમાણે=આગળ શ્લોક-૧૨માં બતાવશે તે પ્રમાણે, યોગાચાર્ય વડે કહેવાયું છે. ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદૃષ્ટિમાં આવેલા જીવો જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ કરે છે તે વખતે આ લોકની કે પરલોકની કોઈ આશંસા ન હોય તો તેઓનો માનસઉપયોગ વીતરાગને વીતરાગભાવરૂપે જોઈને તેમના પ્રત્યે વધતા જતા બહુમાનભાવવાળો હોય છે, અને તે ઉત્તમ ચિત્ત શુદ્ધ યોગબીજના ગ્રહણરૂપ છે; અને મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી હજી ગ્રંથિનો ભેદ કરી શક્યા નથી અને ગ્રંથિનો ભેદ કરવાનો હજી આરંભ પણ કર્યો નથી, તોપણ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી તેઓને તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ થયેલો છે, જેથી આ લોક અને પરલોકની આશંસા વગર પોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપ વીતરાગને જોઈને તેમની ભક્તિમાં

ઉપયોગવાળા બન્યા છે; તે વખતે મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા જીવોને સરાગ અપ્રમત્તમુનિ જ્યારે વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જેવા પ્રકારના આનંદનો અનુભવ થાય છે તેવા પ્રકારના આનંદનો અનુભવ થાય છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ભક્ત સાધકને જ્યારે ગુણવાન એવા ભગવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને ગુણના પક્ષપાતથી ઈલલોકની અને પરલોકની આશંસારહિત ગુણવાન એવા ભગવાન પ્રત્યે વર્તતા બહુમાનભાવથી ભક્તિ થાય છે, ત્યારે તેને વીતરાગતા અભિમુખ કોઈક પરિણામ થાય છે જે પરિણામ મોહના શમનને કારણે શાંતરસના આનંદસ્વરૂપ છે; અને જેમ અપ્રમત્તમુનિને વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પૂર્વ કરતાં ઘણો અધિક આનંદ પ્રગટે છે, તેમ મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા યોગીને પણ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ વર્તતો હતો તેના કરતાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્તની પ્રાપ્તિ સમયે ઘણો અધિક આનંદ પ્રગટે છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૧૧માં કહ્યું કે જે પ્રમાણે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે. તેથી યોગાચાર્યોએ શું કહ્યું છે તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

ईषदुन्मज्जनाभोगो योगचित्तं भवोदधौ ।
तच्छक्त्यतिशयोच्छेदि दम्भोलिर्ग्रन्थिपर्वते ॥१२॥

અભવ્યાર્થ :-

भवोदधौ ईषदुन्मज्जनाभोगः=સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કંઈક ઉન્મજ્જનના ઉપયોગવાળું તच्छक्त्यतिशयोच्छेदि=તેની શક્તિના=ભવશક્તિના ઉદ્રેકનો ઉચ્છેદ કરનાર=નાશ કરનાર ग्रन्थिपर्वते दम्भोलि=ગ્રંથિરૂપી પર્વતમાં વજ્ર જેવું યોગચિત્તં=યોગચિત્ત છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કંઈક ઉન્મજ્જનના ઉપયોગવાળું, ભવશક્તિના ઉદ્રેકનો ઉચ્છેદ કરનાર, ગ્રંથિરૂપી પર્વતમાં વજ્ર જેવું યોગચિત્ત છે. ॥૧૨॥

ટીકા :-

ઈષદિતિ-યોગચિત્તં=યોગબીજોપાદાનપ્રણિધાનચિત્તં । ભવોદધૌ=સંસારસમુદ્રે, ઈષદ=મનાગ્, ઉન્મજ્જનસ્યાભોગઃ । તચ્છક્ટેઃ=ભવશક્ટેઃ, અતિશયસ્ય=ઉદ્રેકસ્ય, ઉચ્છેદિ=નાશકં । ગ્રન્થિરૂપે પર્વતે દમ્ભોલિઃ=વજ્રં, નિયમાત્તદ્વેદકારિત્વાત્ । इत्थं च एतत्, ફલપાકારંભસદૃશત્વાદસ્યેતિ સમયવિદઃ ॥૧૨॥

ટીકાર્થ :-

યોગચિત્તં.....સમયવિદઃ ॥૧૨॥ ભવરૂપી સમુદ્રમાં=સંસારરૂપી સમુદ્રમાં, કંઈક ઉન્મજ્જનના ઉપયોગવાળું, તત્શક્તિના=ભવશક્તિના, અતિશયનો=ઉદ્રેકનો, ઉચ્છેદ કરનાર=નાશ કરનાર, નિયમથી તેના ભેદને કરનાર હોવાથી ગ્રંથિરૂપી પર્વતમાં દંભોલિ=વજ્ર જેવું, યોગચિત્તં=યોગચિત્ત છે=યોગબીજના ઉપાદાન સમયનું પ્રણિધાનવાળું ચિત્ત છે=એકાગ્રચિત્ત છે. અને આનું=યોગબીજના ગ્રહણકાળમાં પ્રણિધાનવાળા ચિત્તનું, ફળપાકઆરંભ-સદૃશપણું હોવાને કારણે=કાર્યની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ સમ્યગ્ યત્ન સદૃશ હોવાને કારણે એતત્=આ=યોગચિત્ત इत्थं=આવું છે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એવું છે, એ પ્રમાણે સમયને જાણનારાઓ કહે છે. ॥૧૨॥

નોંધ :-

‘યોગબીજચિત્તં’ ‘યોગચિત્તં’ કે ‘યોગબીજોપાદાનપ્રણિધાનચિત્તં’ એ બધા એકાર્થવાચી શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :-

યોગબીજચિત્તનું સ્વરૂપ :

મૂળ શ્લોકમાં યોગબીજચિત્ત કેવું છે ? તે બતાવે છે -

(૧) ઈષદુન્મજ્જનાભોગઃ :- આ યોગચિત્ત સંસારરૂપી સમુદ્રથી કંઈક ઉન્મજ્જનના ઉપયોગવાળું છે.

યોગી જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિરૂપ યોગબીજ ગ્રહણ કરે છે તે સમયનું ચિત્ત કંઈક સંસારથી બહાર નીકળવાના યત્નવાળું હોય છે.

(૨) તચ્છવ્યતિશયોચ્છેદિ :- આ યોગચિત્ત ભવની શક્તિના ઉદ્રેકનો ઉચ્છેદ કરનારું છે.

યોગી જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિરૂપ યોગબીજ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે સંસારથી બહાર નીકળવાનો યત્ન કરે છે, અને આ યત્ન અનાદિકાળથી જીવમાં વર્તતી ભવશક્તિના ઉદ્રેકનો નાશ કરે છે; કેમ કે યોગબીજગ્રહણકાળમાં ભવશક્તિના ઉદ્રેકથી વિરુદ્ધ એવો યોગીનો માનસવ્યાપાર છે.

(૩) ગ્રન્થિપર્વતે દમ્ભોલિ: :- આ યોગચિત્ત ગ્રંથિરૂપી પર્વતને ભેદવામાં વજ્ર જેવું છે.

ભવશક્તિના ઉદ્રેકથી વિરુદ્ધ એવો યોગબીજગ્રહણકાળમાં વર્તતો ઉપયોગ રાગદ્વેષની ગાંઠરૂપી પર્વત માટે વજ્ર જેવો છે; કેમ કે યોગબીજકાળમાં વર્તતો આ ઉત્તમ ઉપયોગ તત્ત્વના પક્ષપાતવાળો હોય છે. તેથી સામગ્રી મળે તો અવશ્ય તત્ત્વના વિશેષ પક્ષપાતમાં પ્રતિબંધક એવા રાગાદિનો ઉચ્છેદ કરીને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અર્થાત્ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેથી યોગચિત્તને ગ્રંથિરૂપી પર્વતને ભેદવામાં વજ્ર જેવું કહ્યું છે.

અને આ યોગચિત્ત આવું કેમ છે ? તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

(૪) ફલપાકારંભસદૃશત્વાત્ :- અર્થાત્ આ યોગચિત્ત ફળપાકના આરંભ સદૃશ હોવાને કારણે પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તેવું છે.

આશય એ છે કે મોક્ષરૂપી ફળને પેદા કરવા માટે પ્રારંભ કરાયેલો યત્ન હોય તેવું આ ચિત્ત છે. તેથી આ ચિત્તની વિશ્રાંતિ અવશ્ય મોક્ષરૂપી ફળમાં થવાની છે. જેમ માટીમાંથી ઘડો બનાવવા માટેનો પ્રારંભ કરાયેલો હોય ત્યારે કહી શકાય કે આ યત્ન નિયતકાળમાં ઘટની નિષ્પત્તિ કરશે, તેમ યોગબીજ-ગ્રહણકાળમાં વર્તતું ઉત્તમ ચિત્ત મોક્ષરૂપી ફળની નિષ્પત્તિ કરવાના આરંભ સદૃશ છે. જો આ ઉપયોગ અસ્ખલિત ચાલે તો ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિ કરીને સમ્યક્ત્વ આદિની પ્રાપ્તિ દ્વારા અંતે કેવળજ્ઞાનમાં વિશ્રાંત થાય.

પૂર્વ શ્લોક સાથે આ શ્લોકનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે -

પૂર્વ શ્લોકના અંતમાં કહ્યું કે જે કારણથી યોગાચાર્યો વડે કહેવાયું છે, તે યોગાચાર્યનું કથન શ્લોક-૧૨માં બતાવ્યું, જે યોગચિત્તનું સ્વરૂપ છે; અને

જે કારણથી યોગાચાર્યો આવા પ્રકારનું યોગચિત્ત બતાવે છે, તે કારણથી ગ્રંથિને નહીં ભેદનારા પણ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીનું શુદ્ધ યોગબીજનું ગ્રહણ, સરાગ એવા અપ્રમત્ત મુનિને વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ જેવું છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૮માં જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિને યોગબીજરૂપે બતાવ્યાં. ત્યારપછી તે જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ શુદ્ધ હોય તો યોગબીજ છે અન્ય નહીં, અને તે યોગબીજનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે શ્લોક ૯ થી ૧૨માં બતાવ્યું. હવે જેમ જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ છે, તેમ આચાર્યાદિ વિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ પણ યોગબીજ છે, તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

આચાર્યાદિષ્વપિ હોતદ્વિશુદ્ધં ભાવયોગિષુ ।
ન ચાન્યેષ્વપ્યસારત્વાત્કૂટેઽકૂટધિયોઽપિ હિ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

ભાવયોગિષુ આચાર્યાદિષ્વપિ=ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિમાં પણ એતત્=આ=કુશળચિત્તાદિ વિશુદ્ધં=વિશુદ્ધ છે, ન ચાન્યેષ્વપિ=અને અન્યમાં પણ નહીં=દ્રવ્યાચાર્યાદિમાં પણ નહિ; કૂટેઽકૂટધિયોઽપિ અસારત્વાત્=કેમ કે કૂટમાં અકૂટબુદ્ધિનું પણ અસારપણું છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિમાં પણ આ કુશળચિત્તાદિ વિશુદ્ધ છે, અને અન્યમાં પણ નહીં; કેમ કે કૂટમાં અકૂટબુદ્ધિનું પણ અસારપણું છે. ॥૧૩॥

❖ 'આચાર્યાદિષ્વપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ તો વિશુદ્ધ છે, પરંતુ આચાર્યાદિમાં પણ કુશળચિત્તાદિ વિશુદ્ધ છે.

❖ 'અન્યેષ્વપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યમાં તો આ કુશળચિત્ત સંશુદ્ધ છે, પરંતુ દ્રવ્યાચાર્યમાં પણ આ કુશળચિત્ત સંશુદ્ધ નથી.

❖ 'અકૂટધિયોઽપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે કૂટમાં પૂજ્યબુદ્ધિ તો અસાર છે, પરંતુ અકૂટબુદ્ધિ પણ અસાર છે.

ટીકા :-

આચાર્યાદિષ્વપીતિ-આચાર્યાદિષ્વપિ=આચાર્યોપાધ્યાયતપસ્વ્યા-
દિષ્વપિ, एतत=कुशलचित्तादि, विशुद्धं=संशुद्धमेव भावयोगिषु=
तात्त्विकगुणशालिषु योगबीजं न चान्येष्वपि=द्रव्याचार્યાદિષ્વपि
कूटेऽकूटधियोऽपि हि असारत्वात्=असुन्दरत्वात्, तस्याः सद्योगबीज-
त्वानुपपत्तेः ॥१३॥

ટીકાર્થ :-

આચાર્યાદિષ્વપિ.....ત્વાનુપપત્તે: ॥૧૩॥ ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિમાં
પણ=તાત્વિક ગુણશાળી એવા આચાર્યાદિમાં પણ=આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી
આદિમાં પણ, આ=કુશળચિત્તાદિ, વિશુદ્ધ=સંશુદ્ધ જ, યોગબીજ છે; પરંતુ
અન્યમાં પણ=દ્રવ્યાચાર્યાદિમાં પણ નહીં=દ્રવ્યાચાર્યાદિમાં પણ થયેલું કુશળચિત્ત
યોગબીજ નથી; કેમ કે કૂટમાં અકૂટબુદ્ધિનું પણ અસારપણું હોવાથી=અસુંદરપણું
હોવાથી, તેના=કૂટમાં અકૂટબુદ્ધિના, સદ્યોગબીજત્વની અનુપપત્તિ છે=કૂટમાં
અકૂટબુદ્ધિ સદ્યોગનું બીજ બનતી નથી. ॥૧૩॥

કુશલચિત્તાદિ:- અહીં 'આદિ'થી વાણી વડે નમસ્કાર અને કાયા વડે કરાતા
પ્રણામનું પ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોક-૮ માં ત્રણ યોગબીજ બતાવ્યાં. અહીં અન્ય ત્રણ યોગબીજ
જણાવે છે, તે આ પ્રમાણે -

(૪) ભાવયોગી એવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી આદિમાં સંશુદ્ધ
કુશળચિત્ત.

(૫) ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિને કરાયેલી વાચિક નમસ્કારની ક્રિયા.

(૬) ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિને કરાયેલી કાયિક પ્રણામાદિની ક્રિયા.

જેમ સંશુદ્ધ જિનવિષયક કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ છે, તેમ ભાવયોગી
એવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી આદિ વિષયક કુશળચિત્તાદિ પણ સંશુદ્ધ
હોય તો યોગબીજ છે અર્થાત્ આચાર્યાદિ વિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત હોય, અને
સંશુદ્ધ કુશળચિત્તથી પ્રેરિત વાણી વડે તેમને કરેલો નમસ્કાર હોય અને સંશુદ્ધ

કુશળચિત્તથી પ્રેરિત કાયાવડે તેમને કરેલ પ્રજ્ઞામની ક્રિયા હોય તો તે યોગબીજ બને છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આચાર્યાદિ ભાવયોગી ન હોય તોપણ આચાર્યપદવી કે ઉપાધ્યાયપદવી મળી હોય કે બાહ્યથી તપસ્યા કરતા હોય, તેઓ પ્રત્યે કુશળચિત્ત થાય અને આ લોક-પરલોકની આશંસા ન હોય તો યોગબીજ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે ? તેથી કહે છે -

કૂટ એવા આચાર્યાદિમાં અકૂટબુદ્ધિ અસુંદર છે. માટે ગુણરહિત એવા આચાર્યાદિમાં કુશળબુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે કુશળબુદ્ધિ નથી, તેથી તે યોગબીજ બને નહીં.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ જીવ ભાવાચાર્યાદિના સ્વરૂપને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જાણવા યત્ન કરતો હોય અને ભાવાચાર્યમાં તે ગુણોનાં બાહ્યલિંગો દેખાતાં હોય તો તે લિંગો દ્વારા આ ભાવાચાર્ય છે એવી બુદ્ધિપૂર્વક આ લોક આદિની આશંસા વિના તેઓના પ્રત્યે ભક્તિવાળું ચિત્ત હોય, તો તે સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત બને. પરંતુ ભાવાચાર્યનાં લિંગોને જોવા માટે કે ભાવાચાર્યને જાણવા માટે કોઈ યત્ન ન હોય, માત્ર ‘આ આચાર્ય છે’ તેવી બુદ્ધિથી તેમની ભક્તિ કરવાનું કુશળચિત્ત કરે, તોપણ તે કુશળચિત્ત યોગબીજ બને નહીં.

વળી, કોઈક વ્યક્તિ પરીક્ષક બુદ્ધિથી પોતાના બોધને અનુરૂપ આચાર્યાદિની લિંગો દ્વારા પરીક્ષા કરતી હોય, અને ક્વચિત્ દ્રવ્યાચાર્યમાં ભાવાચાર્યનો ભ્રમ થાય અને તેના કારણે તે દ્રવ્યાચાર્ય પ્રત્યે ભાવાચાર્યની બુદ્ધિ થવાથી ભક્તિ થાય તો તે સંશુદ્ધ કુશળચિત્ત યોગબીજ બની શકે; પરંતુ ‘આ ભાવાચાર્ય છે કે નહીં’ એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા ન હોય તેથી તત્ત્વ જાણવા પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો કદાચ ભાવાચાર્યમાં કુશળચિત્ત હોય તોપણ યોગબીજ બને નહીં. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૧૩માં આચાર્યાદિમાં કેવું કુશળચિત્ત યોગબીજ છે તે બતાવ્યું. હવે તે આચાર્યાદિમાં ભક્તિના પરિણામથી પ્રાપ્ત થતાં અન્ય યોગબીજ બતાવે છે -

શ્લોક :-

શ્લાઘનાદ્વસદાશંસાપરિહારપુરઃસરમ્ ।
વૈયાવૃત્ત્યં ચ વિધિના તેષ્વાશયવિશેષતઃ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને આશયવિશેષતઃ= ચિત્તના ઉત્સાહના અતિશયથી શ્લાઘનાદ્વ-
સદાશંસાપરિહારપુરઃસરમ્=શ્લાઘનાદિની અસત્ આશંસાના પરિહારપૂર્વક,
વિધિના=વિધિથી તેષુ તેઓ વિષયક=ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિ વિષયક,
વૈયાવૃત્ત્યં=વૈયાવૃત્ત્ય, યોગબીજ છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ચિત્તના ઉત્સાહના અતિશયથી શ્લાઘનાદિની અસત્ આશંસાના
પરિહારપૂર્વક વિધિથી આચાર્યાદિ વિષયક વૈયાવૃત્ત્ય યોગબીજ છે. ॥૧૪॥

❖ 'શ્લાઘનાદિ' અર્થી 'આદિ'થી 'હું આચાર્યાદિની વૈયાવૃત્ત્ય કરું જેથી
આચાર્યાદિને મારા પ્રત્યે લાગણી થાય અને તેના કારણે મને ઉત્તમ આહારાદિની
પ્રાપ્તિ થાય', એવી આશંસાનું પ્રદર્શ કરવું.

ટીકા :-

શ્લાઘનેતિ-શ્લાઘનાદેઃ=સ્વકીર્ત્યાદેઃ, યા અસતી=અસુન્દરા,
આશંસા=પ્રાર્થના, તત્પરિહારપુરઃસરં । વૈયાવૃત્ત્યં ચ વ્યાપૃતભાવલક્ષણ-
માહારાદિદાનેન । વિધિના=સૂત્રોક્તન્યાયેન, તેષુ=ભાવયોગિષ્વાચાર્યેષુ,
આશયવિશેષતઃ=ચિત્તોત્સાહાતિશયાત્, યોગબીજમ્ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

શ્લાઘનાદેઃ.....યોગબીજમ્ ॥૧૪॥અને આશયવિશેષથી=ભક્તિને અનુકૂળ
એવા ચિત્તના ઉત્સાહના અતિશયથી, શ્લાઘનાદિની=સ્વકીર્તિ આદિની જે
અસતી=અસત્=અસુંદર આશંસા=પ્રાર્થના, તેના પરિહારપૂર્વક, વિધિથી=
સૂત્રોક્ત ન્યાયથી, તેઓ વિષયક=ભાવયોગી એવા આચાર્ય વિષયક આહાર-
રાદિના દાન દ્વારા વ્યાપૃતભાવલક્ષણ=ભક્તિને અનુરૂપ વ્યાપારરૂપ વૈયાવચ્ચ
યોગબીજ છે. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

જેમ આચાર્યાદિના વિષયમાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ યોગબીજ છે તેમ સંશુદ્ધ વૈયાવચ્ચ પણ યોગબીજ છે, અને તે સંશુદ્ધ વૈયાવચ્ચ આચાર્યાદિમાં કેવી હોય ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે -

જે આચાર્યાદિ ભાવયોગી છે, તેઓને તેમનાં લિંગો દ્વારા ભાવયોગીરૂપે નિર્ણય કરીને, તેમની ભક્તિ કરવાના ઉત્સાહના અતિશયથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કોઈ સાધક વૈયાવચ્ચ કરતા હોય, અને પોતે વૈયાવચ્ચ કરે છે તેની કોઈ પ્રશંસા કરે તેવી કોઈ આશંસા ન હોય પરંતુ ગુણવાનની ભક્તિ કરવાના પક્ષપાતવાળું ચિત્ત હોય, તો તે વૈયાવચ્ચની ક્રિયા યોગબીજ બને.

સંક્ષેપથી કહીએ તો વૈયાવચ્ચ સંશુદ્ધ યોગબીજ બને તેમાં ચાર વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે :

- (૧) વૈયાવચ્ચ ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિની હોય,
- (૨) તેમાં સ્વપ્રશંસા કે માન-સન્માનની સ્પૃહા ન હોય,
- (૩) વૈયાવચ્ચ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી થતી હોય અને
- (૪) ચિત્તના ઉત્સાહથી થતી હોય. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

વળી અન્ય યોગબીજો બતાવે છે -

શ્લોક :-

ભવાદુદ્વિગ્નતા શુદ્ધૌષધદાનાઘાભિગ્રહઃ ।
તથા સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્ય વિધિના લેખનાદિ ચ ॥૧૫॥

અર્થ :-

ભવાદુદ્વિગ્નતા=ભવથી ઉદ્વિગ્નતા તથા=તથા શુદ્ધૌષધદાનાઘાભિગ્રહઃ=શુદ્ધ ઔષધદાનાદિનો અભિગ્રહ સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્ય ચ=અને સિદ્ધાંતને આશ્રયીને લેખનાદિ=લેખન આદિ યોગબીજ છે. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ભવથી ઉદ્વિગ્નતા તથા શુદ્ધ ઔષધદાનાદિનો અભિગ્રહ અને સિદ્ધાન્તને આશ્રયીને લેખનાદિ યોગબીજ છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

ભવાદિતિ-ભવાત્=સંસારાત્, ઉદ્વિગ્નતા=ઇષ્ટવિયોગાદ્યનિમિત્તક-સહજત્યાગેચ્છાલક્ષણા । શુદ્ધઃ=નિર્દોષઃ, ઔષધદાનાદેરભિગ્રહો ભાવાભિ-ગ્રહસ્ય વિશિષ્ટક્ષયોપશમલક્ષણસ્ય ભિન્નગ્રન્થેરેવ ભાવેઽપિ દ્રવ્યાભિગ્રહસ્ય સ્વાશયશુદ્ધસ્યાન્યસ્યાપિ સંભવાત્ । તથા સિદ્ધાન્તમ્=આર્ષ વચનમાશ્રિત્ય, ન તુ કામાદિશાસ્ત્રાણિ । વિધિના ન્યાયાત્તધનસત્પ્રયોગાદિલક્ષણેન લેખનાદિકં ચ યોગબીજમ્ ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

ભવાત્=સંસારાત્.....યોગબીજમ્ ॥૧૫॥ ઈષ્ટવિયોગાદિ અનિમિત્તક, સહજ ત્યાગની ઈચ્છાસ્વરૂપ, ભવથી=સંસારથી, ઉદ્વિગ્નતા યોગબીજ છે, એમ અન્વય છે. શુદ્ધ=નિર્દોષ, ઔષધાદિનો અભિગ્રહ યોગબીજ છે, એમ અન્વય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અભિગ્રહ એ વિરતિનો પરિણામ છે અને વિરતિનો પરિણામ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી થઈ શકે છે. તેથી યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિવાળાને અભિગ્રહનો પરિણામ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી કહે છે -

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમરૂપ ભાવઅભિગ્રહનો પરિણામ ભિન્નગ્રંથિને જ થતો હોવા છતાં પણ સ્વઆશયશુદ્ધ એવા દ્રવ્યઅભિગ્રહનો અન્યને પણ=મિત્રાદિ-દૃષ્ટિવાળાને પણ, સંભવ છે.

તથાસિદ્ધાન્તને=આર્ષવચનને, આશ્રયીને-ન્યાયથીપ્રાપ્તધનનાસત્પ્રયોગાદિ-રૂપ વિધિથી લેખનાદિ યોગબીજ છે, પરંતુ કામાદિ શાસ્ત્રોનું લેખન યોગબીજ નથી. ॥૧૫॥

❖ 'ઇષ્ટવિયોગાદ્યનિમિત્તક' અહીં 'આદિ'થી અનિષ્ટસંયોગનું ગ્રહણ કરવું.

❖ 'સ્વાશયશુદ્ધસ્યાન્યસ્યાપિ' અહીં 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે ભિન્નગ્રંથિને તો અભિગ્રહનો પરિણામ થાય પરંતુ મિત્રાદિદૃષ્ટિવાળાઓને પણ દ્રવ્યઅભિગ્રહનો પરિણામ થાય છે.

❖ 'લેખનાદિ' અહીં 'આદિ'થી શ્લોક-૧૬માં કહેલ પૂજનાદિ યોગબીજોનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોક-૮માં જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ ત્રણ યોગબીજ છે તે બતાવ્યાં. ત્યારપછી શ્લોક-૧૩માં ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિ વિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ ત્રણ યોગબીજ છે તે બતાવ્યું. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અન્ય બે યોગબીજ બતાવે છે, જે આ પ્રમાણે -

(૭) ભવથી ઉદ્વિગ્નતા :- કોઈ જીવને સંસારનું વિષમ સ્વરૂપ દેખાવાથી ભવ પ્રત્યેનો ઉદ્વેગ થાય તે વખતનો તેનો ઉપયોગ યોગબીજ છે. આ ભવનો ઉદ્વેગ પણ ઈષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટસંયોગને કારણે ક્ષણભર થયેલો ઉદ્વેગ હોય તો તે યોગબીજ નથી, પરંતુ સંસારના સ્વરૂપના અવલોકનને કારણે સંસારના ત્યાગનો સહજ પરિણામ થાય તેવી ભવથી ઉદ્વિગ્નતા તે યોગબીજ છે. ક્વચિત્ વિવેકીને પણ ઈષ્ટવિયોગાદિ નિમિત્તને પામીને સંસારના સ્વરૂપનું પર્યાલોચન ઉલ્લસિત થાય અને તેના કારણે ભવ પ્રત્યેની ઉદ્વિગ્નતા હોય તો તે યોગબીજ થઈ શકે; પરંતુ ઈષ્ટવિયોગના નિમિત્તને પામીને તે નિમિત્તમાત્રથી ક્ષણભર જે ઉદ્વેગ થાય છે, તે યોગબીજ નથી.

(૮) શુદ્ધ ઔષધદાનાદિ અભિગ્રહ :- સુસાધુને શુદ્ધ=નિર્દોષ, ઔષધ-દાનાદિનો અભિગ્રહ, એ પણ યોગબીજ છે; કેમ કે સુસાધુના ત્યાગ પ્રત્યેના અહોભાવમાંથી ઊઠેલો આ અભિગ્રહનો પરિણામ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અભિગ્રહનો પરિણામ તો સમ્યગ્દષ્ટિને થઈ શકે; પરંતુ મિત્રાદષ્ટિવાળા યોગીને આ પરિણામ કઈ રીતે થઈ શકે ? તેથી કહે છે -

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમભાવરૂપ ભાવઅભિગ્રહનો પરિણામ સમ્યગ્દષ્ટિને થઈ શકતો હોવા છતાં પણ મિત્રાદષ્ટિવાળા યોગીને પોતાના આશયથી શુદ્ધ એવો દ્રવ્યઅભિગ્રહનો પરિણામ થઈ શકે છે. તે આ રીતે -

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સંસારનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણે છે અને સંસારના નિસ્તારનો ઉપાય પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ યોગમાર્ગ છે એવો પણ તેમને બોધ છે. તેથી જે મહાત્માઓ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિમાં ઉદમવાળા છે તેઓની ભક્તિ કરીને 'તેમના જેવી શક્તિના સંચયવાળો હું પણ થાઉં' એવા અભિલાષથી અભિગ્રહ પણ ગ્રહણ કરે છે, જે વિશિષ્ટ દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી ઉપબૃહિત જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમના

પરિણામ સ્વરૂપ છે. જોકે આવો અભિગ્રહનો પરિણામ સમ્યગ્દષ્ટિને થઈ શકે, તોપણ કંઈક સંસારના સ્વરૂપને જાણનાર અને મોક્ષને અભિમુખ થયેલા એવા મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી પણ, ત્યાગ પ્રત્યેના બહુમાનભાવવાળા હોવાથી, ત્યાગી પ્રત્યેની ભક્તિના ઉત્સાહથી પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે જે કોઈ શુદ્ધ અભિગ્રહ ગ્રહણ કરે, તે ભાવઅભિગ્રહના કારણીભૂત એવો દ્રવ્યઅભિગ્રહ છે: મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીનો આવો દ્રવ્યઅભિગ્રહ યોગબીજ છે.

વળી આર્ષવચનરૂપ સિદ્ધાંતને આશ્રયીને વિધિપૂર્વક લેખનાદિ ક્રિયા યોગબીજ છે.

“ન્યાયપૂર્વકના અર્જન કરાયેલા ધનને સત્શાસ્ત્રો લખાવવામાં સમ્યગ્ પ્રયોગ કરે”, ઈત્યાદિ વિધિ વડે આર્ષવચનને લખાવવા આદિની ક્રિયા તે યોગબીજ છે; પરંતુ કામાદિ શાસ્ત્રોનો કે અન્ય કોઈ શાસ્ત્રોને લખાવવાની ક્રિયા તે યોગબીજ નથી. જેઓને સિદ્ધાંત પ્રત્યેનો બહુમાનભાવ છે તેવા યોગી, આ સત્શાસ્ત્રો જગતમાં સુરક્ષિત રહે માટે તેનું લેખન આદિ કરાવીને સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ ઉલ્લસિત કરતા હોય, તેઓનો ભક્તિનો અધ્યવસાય યોગબીજ છે.

આ લોક અને પરલોક આદિની આશંસા વગર સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યે બહુમાન આદિ ભાવોથી યુક્ત સત્શાસ્ત્રોને લખાવે તો તે લેખનાદિની ક્રિયા યોગબીજ બને છે; અને આ લેખનાદિ ૧૦ યોગબીજોનું વર્ણન શ્લોક-૧૬માં ગ્રંથકારશ્રી કરે છે. ॥૧૫॥

અવતરણિકા :-

લેખનાદિકમેવાહ-

અવતરણિકાર્થ :-

લેખનાદિને જ કહે છે -

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોક-૧૫માં કહ્યું કે સિદ્ધાંતને આશ્રયીને વિધિપૂર્વક લેખનાદિ યોગબીજ છે. તેથી લેખનાદિ યોગબીજોને કહે છે -

શ્લોક :-

લેખના પૂજના દાનં શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।
પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયશ્ચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥૧૬॥

અન્વયાર્થ :-

લેખના=લેખના પૂજના=પૂજના દાનં=દાન શ્રવણં=સાંભળવું વાચના=સ્વયં વાંચન ઉદ્ગ્રહઃ=વિધિપૂર્વક ગ્રહણ, પ્રકાશના=પ્રકાશન સ્વાધ્યાયઃ=સ્વાધ્યાય ચિન્તના=ચિંતના ભાવનેતિ ચ=અને ભાવના એ યોગબીજો છે. 'અથ' શબ્દ પાદપૂર્તિમાં છે.

શ્લોકાર્થ :-

લેખના, પૂજના, દાન, શ્રવણ, સ્વયં વાંચન, વિધિપૂર્વક ગ્રહણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય, ચિંતના અને ભાવના એ યોગબીજો છે.

ટીકા :-

લેખનેતિ-લેખના સત્પુસ્તકેષુ । પૂજના પુષ્પવસ્ત્રાદિભિઃ । દાનં પુસ્તકાદેઃ । શ્રવણં વ્યાખ્યાનસ્ય । વાચના સ્વયમેવાસ્ય । ઉદ્ગ્રહઃ=વિધિ-ગ્રહણમસ્યૈવ । પ્રકાશના ગૃહીતસ્ય ભવ્યેષુ । અથ સ્વાધ્યાયઃ=વાચનાદિ-સ્યૈવ । ચિન્તના ગ્રન્થાર્થગતાઽસ્યૈવ । ભાવનેતિ ચૈતદ્ગોચરૈવ । યોગબીજમ્ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

લેખના.....યોગબીજમ્ ॥૧૬॥ લેખના=સત્શાસ્ત્રોનું લેખન, પૂજના=પુષ્પવસ્ત્રાદિ વડે વડે પૂજન, દાન=પુસ્તકાદિનું દાન, શ્રવણ=વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ, વાચના=સ્વયં જ સત્શાસ્ત્રોનું વાંચન, ઉદ્ગ્રહ=આ સત્શાસ્ત્રોનું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ, પ્રકાશના=ગ્રહણ કરાયેલ શાસ્ત્રના પદાર્થોનું યોગ્ય જીવોમાં પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય=આ સત્શાસ્ત્રોના જ વાચનાદિ, ચિંતના=આ સત્શાસ્ત્રોના જ ગ્રંથના અર્થગત ચિંતન, ભાવના=આના વિષયક જ અર્થાત્ સત્શાસ્ત્ર વિષયક જ ભાવના, યોગબીજ છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોક-૧૫માં કહ્યું કે આર્ષવચનરૂપ સિદ્ધાંતને આશ્રયીને વિધિપૂર્વક લેખનાદિ ક્રિયા યોગબીજ છે. તે લેખનાદિ અન્ય દશ યોગબીજો આ શ્લોકમાં બતાવે છે, જે આ પ્રમાણે —

(૯) સત્શાસ્ત્રોની લેખના :- યોગમાર્ગને બતાવનારાં સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યેનો બહુમાનભાવ વર્તતો હોય અને જગતના જીવોને આ સત્શાસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ થતી રહે તો આ યોગમાર્ગ સુરક્ષિત રહે એવા શુભ અધ્યવસાયથી આ લોક અને પરલોકની આશંસા વિના જો સત્શાસ્ત્રો સ્વયં લખે કે લખાવે તે યોગબીજ છે.

(૧૦) સત્શાસ્ત્રોની પૂજના :- આ સત્શાસ્ત્રો પરમ કલ્યાણનાં કારણ છે તે પ્રકારના બોધને કારણે તે સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ ઉલ્લસિત થવાથી પુષ્પવસ્ત્રાદિ દ્વારા સત્શાસ્ત્રોનું પૂજન કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૧) સત્શાસ્ત્રોનું દાન :- ‘જીવ માટે મોક્ષ એ ઉત્તમ તત્ત્વ છે, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધ ઉપાયને કહેનારું એવું શ્રુતજ્ઞાન તે ઉત્તમ તત્ત્વ છે અને ઉત્તમ તત્ત્વને કહેનારાં આ સત્શાસ્ત્રો છે. આવાં સત્શાસ્ત્રોનું દાન હું આપું કે જેથી જીવોને યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય’ આવા અધ્યવસાયથી પુસ્તકાદિનું દાન કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૨) સત્શાસ્ત્રોનું શ્રવણ :- યોગમાર્ગને કહેનારા, ઉત્તમ તત્ત્વના સ્વરૂપને બતાવનારા વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૩) સત્શાસ્ત્રોની વાચના :- યોગગ્રંથો પ્રત્યેના બહુમાનને કારણે, યોગના પરમાર્થને જાણવા માટે સ્વયં યોગગ્રંથોનું વાંચન કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૪) સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યે ઉદ્ગ્રહ :- યોગમાર્ગને બતાવનારાં સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યે અત્યંત બહુમાનભાવ હોવાને કારણે વિધિપૂર્વક સત્શાસ્ત્રોના પદાર્થોને ગ્રહણ કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૫) સત્શાસ્ત્રોની પ્રકાશના :- યોગ્ય જીવો યોગમાર્ગને પામે તેવા અધ્યવસાયથી, ગ્રહણ કરાયેલાં સત્શાસ્ત્રોના પદાર્થોનું પ્રકાશન કરે તે યોગબીજ છે.

(૧૬) સત્શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય :- સત્શાસ્ત્રોનો વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તનાદિરૂપે સ્વાધ્યાય કરે તે યોગબીજ છે.

પૂર્વમાં 'વાચના' શબ્દથી સ્વયં વાચનનું ગ્રહણ કર્યું, જ્યારે સ્વાધ્યાયના પેટા ભેદોમાં 'વાચના' શબ્દથી ગુરુ પાસેથી જે વાચના ગ્રહણ કરવામાં આવે તેનું ગ્રહણ કરવાનું છે.

(૧૭) સત્શાસ્ત્રોની ચિંતના :- યોગમાર્ગને કહેનારા ગ્રંથોના અર્થોને સામે રાખીને સત્શાસ્ત્રોનું ચિંતન કરે તે ચિંતના છે. આ ચિંતનામાં વાચનાદિથી ગ્રહણ કરાયેલા પદાર્થો વિષયક સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવામાં આવે છે. આ ચિંતવનથી શાસ્ત્રવચન, યુક્તિ અને અનુભવ એ ત્રણથી 'આ પદાર્થ આમ જ છે' એવો સ્થિર નિર્ણય પ્રગટે છે. આ પ્રકારનું ચિંતન જો સત્શાસ્ત્રો પ્રત્યેના બહુમાનથી થતું હોય તો યોગબીજ છે, પરંતુ માત્ર પોતાની બુદ્ધિના વિકાસ માટે કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોકો આગળ કહેવાના આશયથી ચિંતન થતું હોય તો યોગબીજ નથી.

(૧૮) સત્શાસ્ત્રોની ભાવના :- સત્શાસ્ત્રવિષયક પદાર્થોથી આત્માને ભાવિત કરવો તે યોગબીજ છે.

સારાંશ :- યોગમાર્ગ પ્રત્યેના બહુમાનભાવપૂર્વક, આ લોક અને પરલોકની આશંસા વગર અત્યંત ઉપયુક્ત થઈને લેખનાદિ સર્વ કૃત્યો કરવામાં આવે કે જેનાથી યોગમાર્ગ પ્રત્યે બળવાન રાગના સંસ્કારો આધાન થાય તે યોગબીજ છે; અને તે પ્રકારના ઉપયોગ વિના માત્ર બાહ્ય ક્રિયા થાય કે આ લોક અને પરલોકની આશંસા વર્તતી હોય તો તે ક્રિયા યોગબીજ બને નહીં. ॥૧૬॥

અવતરણિકા :-

વળી અન્ય યોગબીજો બતાવે છે -

શ્લોક :-

બીજશ્રુતૌ પરા શ્રદ્ધાન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાવ્યયાત્ ।
તદુપાદેયભાવશ્ચ ફલૌત્સુક્યં વિનાધિકઃ ॥૧૭॥

અવ્યયાર્થ :-

અન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાવ્યયાત્=અંતર્વિસ્ત્રોતસિકાના વ્યયથી બીજશ્રુતૌ= બીજશ્રુતિમાં પરાશ્રદ્ધા=ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા ચ=અને ફલૌત્સુક્યં વિના=ફળની ઉત્સુકતા વિના, અધિકઃ=અતિશય તદુપાદેયભાવઃ તેનો ઉપાદેયભાવ= બીજશ્રુતિના ગ્રહણનો પરિણામ યોગબીજ છે. ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાના વ્યયથી બીજશ્રુતિમાં પરાશ્રદ્ધા અને ફળની ઉત્સુકતા વગર અતિશય બીજશ્રુતિના ગ્રહણનો પરિણામ યોગબીજ છે. ॥૧૭॥

ટીકા :-

બીજેતિ-બીજશ્રુતૌ=યોગબીજશ્રવણે, પરા=ઉત્કૃષ્ટા, શ્રદ્ધા' ઇદમિત્ય-મેવ' ઇતિ પ્રતિપત્તિરૂપા, અન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાયા:=ચિત્તાશંકાયા વ્યયાત્ । તસ્યા:=બીજશ્રુતે:, ઉપાદેયભાવશ્ચ=આદરપરિણામશ્ચ, ફલૌત્સુક્યં=અભ્યુ-દયાશંસાત્વરાલક્ષણં વિના, અધિક:=અતિશયિત:, યોગબીજમ્ ॥૧૭॥

ટીકાર્થ :-

અન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાના વ્યયથી=ચિત્તની આશંકાના વ્યયથી, બીજશ્રુતિમાં=યોગબીજના શ્રવણમાં, 'આ આમ જ છે' એ પ્રકારના સ્વીકારરૂપ પરા=ઉત્કૃષ્ટ, શ્રદ્ધા યોગબીજ છે. અને ફળની ઉત્સુકતા વિના=અભ્યુદયની આશંસા અને ત્વરાસ્વરૂપ ફળની ઉત્સુકતા વિના, અધિક=અતિશયિત, તે બીજશ્રુતિનો ઉપાદેયભાવ=આદરનો પરિણામ=સેવવાનો પરિણામ, તે યોગબીજ છે. ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વ શ્લોક-૮માં જિનવિષયક સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ ત્રણ યોગબીજ બતાવ્યાં. ત્યારપછી શ્લોક-૧૩માં ભાવયોગી આચાર્યાદિમાં સંશુદ્ધ કુશળચિત્તાદિ ત્રણ યોગબીજ બતાવ્યાં. ત્યારપછી શ્લોક-૧૫માં ભવથી ઉદ્વિગ્નતા અને શુદ્ધ ઔષધદાનાદિ અભિગ્રહ એ બે યોગબીજ બતાવ્યાં. ત્યારપછી શ્લોક-૧૬માં સત્શાસ્ત્રોનાં લેખનાદિ દશ યોગબીજ બતાવ્યાં. હવે આ શ્લોકમાં અવશિષ્ટ અન્ય બે યોગબીજ બતાવે છે -

(૧૮) અન્તર્વિસ્ત્રોતસિકાના વ્યયથી બીજશ્રુતિમાં ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા :- શાસ્ત્રના પદાર્થોનું ઉપયોગપૂર્વક શ્રવણ કરનારને શાસ્ત્રોમાં યોગબીજોનું વર્ણન આવે ત્યારે કોઈ શંકા વિના નિર્ણય થાય કે 'ખરેખર ! આ યોગબીજો પરમ

કલ્યાણનાં કારણ છે અને સેવવા જેવાં છે.’ આવા પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા યોગબીજ છે.

(૨૦) ફળની ઉત્સુકતા વિના અતિશય બીજશ્રુતિના ગ્રહણનો પરિણામ :- શાસ્ત્રના પદાર્થોનું શ્રવણ કરતાં યોગબીજોનું વર્ણન સાંભળીને ‘આ યોગબીજોનું સેવન કરીને હું અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ કરું’=ભૌતિક ફળોને મેળવું, તેવી આશંસા ન હોય અને યોગબીજના સેવનકાળમાં ત્વરા ન હોય પરંતુ અતિશય યોગબીજ સેવનનો પરિણામ હોય, તો તે સેવનની ક્રિયા પણ યોગબીજ બને છે. ॥૧૭॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૭માં કહ્યું કે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી, પતંજલિઋષિ પ્રણીત શાસ્ત્રોથી યમનું પ્રધાનપણું જાણીને સદ્ગુરુનો યોગ થાય ત્યારે જિનપ્રવચનથી સંભળાયેલા પણ યોગબીજને ગ્રહણ કરે છે, અને તે યોગબીજો ગ્રહણ કરવાનું પ્રબળ કારણ સદ્ગુરુનો યોગ છે. હવે તે સદ્ગુરુનો યોગ તેને પ્રાપ્ત થવામાં પ્રબળ કારણ શું છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

નિમિત્તં સત્પ્રણામાદેર્ભદ્રમૂર્તેરમુષ્ય ચ ।

શુભો નિમિત્તસંયોગોઽવઙ્ગકોદયતો મતઃ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને ભદ્રમૂર્તેરમુષ્ય:=ભદ્રમૂર્તિ એવા આના સત્પ્રણામાદેઃ નિમિત્તં=સત્પ્રણામાદિનું નિમિત્ત એવો શુભઃ=શુભ નિમિત્તસંયોગઃ=નિમિત્તસંયોગ અવઙ્ગકોદયતો મતઃ=અવંચકના ઉદયથી મનાયો છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ભદ્રમૂર્તિ એવા આના સત્પ્રણામાદિનું નિમિત્ત એવો શુભ નિમિત્તસંયોગ અવંચકના ઉદયથી મનાયો છે. ॥૧૮॥

❖ ‘સત્પ્રણામાદેઃ’ અહીં ‘આદિ’થી વૈયાવચ્ચ કરવું, ઉપદેશ શ્રવણ કરવો, તત્ત્વની પૃષ્ઠા કરવી તે ગ્રહણ કરવું.

ટીકા :-

નિમિત્તમિતિ-અમુષ્ય ચાનન્તરોદિતલક્ષણયોગિનો જીવસ્ય ભદ્રમૂર્તેઃ= પ્રિયદર્શનસ્ય, સત્પ્રણામાદેર્યોગબીજસ્ય નિમિત્તં શુભઃ=પ્રશસ્તઃ, નિમિત્ત-સંયોગઃ સદ્યોગાદિસંબન્ધઃ, સદ્યોગાદીનામેવ નિઃશ્રેય-સસાધન-નિમિત્ત-ત્વાજ્જાયતે અવચ્છકોદયાદ્=વક્ષ્યમાણસમાધિવિશેષોદયાત્ ॥૧૮॥

ટીકાર્થ :-

અમુષ્ય.....વિશેષોદયાત્ ॥૧૮॥ ચ=અને ભદ્રમૂર્તેઃ=પ્રિય દર્શનવાળા, અનંતર કહેલા લક્ષણના યોગવાળા એવા જીવના સત્પ્રણામાદિ યોગબીજનું નિમિત્ત એવો સદ્યોગાદિના સંબંધરૂપ નિમિત્તસંયોગ, અવંચકના ઉદયથી= વક્ષ્યમાણ સમાધિવિશેષના ઉદયથી, શુભ=પ્રશસ્ત, થાય છે, એમ અન્વય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સદ્યોગ આદિનો સંબંધરૂપ નિમિત્તસંયોગ પ્રશસ્ત કેમ છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

સદ્યોગાદિનું જ નિઃશ્રેયસના સાધનનું નિમિત્તપણું છે. ॥૧૮॥

❖ 'સદ્યોગાદીનામેવઃ' અહીં 'આદિ'થી સત્ક્રિયા અને સદ્દુપદેશનું પ્રહણ કરવું.

બાવાર્થ :-

સત્પ્રણામાદિ યોગબીજનું બહિરંગ કારણ-સદ્ગુરુના યોગરૂપ શુભ નિમિત્તસંયોગ :-

પૂર્વમાં મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું. તેવા લક્ષણવાળો જીવ પ્રકૃતિથી ભદ્રક હોય છે અને આવા જીવોને સત્પ્રણામાદિ યોગબીજનું કારણ બને તેવા સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ સદ્ગુરુનો યોગ એ નિઃશ્રેયસની= મોક્ષની, સાધનાનું નિમિત્ત કારણ બને છે. આવા સદ્ગુરુના યોગાદિનો સંબંધ જીવમાં આગળમાં કહેવાશે તેવી સમાધિવિશેષરૂપ અવંચકના ઉદયથી થાય છે.

આશય એ છે કે જીવમાં મોહનીયકર્મની મંદતા થવાને કારણે અવ્યક્ત સમાધિ પ્રગટે છે અને તેના કારણે ગુણવાન મહાત્માઓના યોગઆદિ અવંચક બને તેવી યોગ્ય પરિણતિ જીવમાં પ્રગટ થાય છે તે અવંચકના ઉદયરૂપ છે. આવી પરિણતિવાળા જીવને જે ગુણવાન સદ્ગુરુના યોગાદિ થયા, તે યોગાદિ

માત્ર તે સદ્ગુરુના સંબંધરૂપ નથી, પરંતુ ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે સમજીને તેમના પ્રત્યે આદરનો પરિણામ ઉત્પન્ન કરે તેવા સંબંધરૂપ છે. આવા જીવને ગુણવાનનો યોગ થાય છે ત્યારે ગુણવાનને જોઈને સત્પ્રણામાદિ યોગબીજોને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

સંક્ષેપ :- મિત્રાદ્દાષ્ટિવાળા યમમાં અભ્યાસ કરતા તત્ત્વના અર્થી યોગીને પ્રથમ અવંચકના ઉદયરૂપ અવ્યક્ત સમાધિ પ્રગટે છે.

↓ તેથી

આદરના પરિણામથી યુક્ત ગુણવાનના યોગાદિ=સદ્ધ્યોગાદિ થાય.

↓ તે જ

સત્પ્રણામાદિ યોગબીજની પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત છે.

મિત્રાદ્દાષ્ટિના લક્ષણવાળા જીવમાં પ્રગટ થયેલ અવ્યક્ત સમાધિરૂપ અવંચકત્રયના ઉદયથી તેને સત્પુરુષનો ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે ઓળખે એવો યોગ થાય છે, અને સત્પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને તેમને કરાતી વંદનાદિ ક્રિયા અને તેમની પાસેથી સાંભળવા મળતો ધર્મનો ઉપદેશ મોક્ષના કારણરૂપ બને છે. ખરેખર તો મોક્ષનું કારણ મોક્ષને અનુકૂળ જીવની સ્વપરિણતિ છે, તોપણ મોક્ષને અનુકૂળ જીવની સ્વપરિણતિને પ્રગટ કરવામાં આ સદ્ધ્યોગાદિ ત્રણે બળવાન નિમિત્ત છે. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ ગાથામાં કહ્યું કે અવંચકના ઉદયથી મિત્રાદ્દાષ્ટિવાળાને નિમિત્તસંયોગ શુભ થાય છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે અવંચકનો ઉદય શું છે ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

યોગક્રિયાફલાઘ્ન્યં ચ સાધુભ્યોઽવઙ્ગકત્રયમ્ ।

શ્રુતઃ સમાધિરવ્યક્ત ઇષુલક્ષ્યક્રિયોપમઃ ॥૧૯॥

અભવ્યર્થ :-

ચ=અને સાધુભ્યઃ=સાધુને આશ્રયીને યોગક્રિયાફલાઘ્ન્યં=યોગ, ક્રિયા અને ઇળ નામના અવઙ્ગકત્રયમ્=અવંચકત્રય ઇષુલક્ષ્યક્રિયોપમઃ=બાણની

લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમાવાળી અવ્યક્ત સમાધિ:=અવ્યક્ત સમાધિ શ્રુત:=સંભળાય છે. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

સાધુને આશ્રયીને યોગ, ક્રિયા અને ફળ નામના અવંચકત્રય, બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમાવાળી અવ્યક્ત સમાધિ સંભળાય છે. ॥૧૯॥

ટીકા :-

યોગેતિ-સાધુભ્ય:=સાધૂનાશ્રિત્ય, યોગક્રિયાફલાઘ્યં અવચ્ચકત્રયં યોગાવચ્ચકક્રિયાવચ્ચકફલાવચ્ચકલક્ષણં, અવ્યક્ત: સમાધિ: શ્રુત:, તદધિકારે પાઠાત્ । ઇષુલક્ષ્યક્રિયોપમ:=શરશરવ્યક્રિયાસદૃશ: । યથા શરસ્ય શરવ્યક્રિયા તદવિસંવાદિન્યેવ, અન્યથા તત્ક્રિયાત્વાયોગાત્, તથા સદ્યોગાવચ્ચકાદિકમપિ સદ્યોગાદ્યવિસંવાદ્યેવેતિ ભાવ: ॥૧૯॥

ટીકાર્થ :-

સાધુભ્ય:=.....ભાવ: ॥૧૯॥ સાધુભ્ય:=સાધુને આશ્રયીને યોગ, ક્રિયા અને ફળ નામના અવંચકત્રય=યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક નામના અવંચકત્રય, અવ્યક્ત સમાધિ સંભળાય છે; કેમ કે તેના અધિકારમાં=અવ્યક્ત સમાધિના અધિકારમાં, પાઠ છે=અવંચકત્રયનું કથન છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અવંચકત્રયરૂપ અવ્યક્ત સમાધિ કેવી છે? તેથી કહે છે—

ઈષુલક્ષ્યની ક્રિયાની ઉપમાવાળી છે=બાણને છોડવાની ક્રિયા સદૃશ છે.

તે સ્પષ્ટ કરે છે —

જે પ્રમાણે બાણને છોડવાની ક્રિયા તેની અવિસંવાદિની છે=લક્ષ્યની અવિસંવાદિની છે. અન્યથા=લક્ષ્યની અવિસંવાદિની ન હોય તો તેની ક્રિયા-પણાનો અયોગ છે=લક્ષ્યની ક્રિયાપણાનો અયોગ છે. તે પ્રમાણે સદ્યોગ અવંચકાદિ પણ સદ્યોગાદિ અવિસંવાદિ જ છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે. ॥૧૯॥

બાવાર્થ :-

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અવંચકત્રયનું સ્વરૂપ અને અવંચકત્રય જ અવ્યક્ત સમાધિ છે, તે બતાવે છે —

અવંચકત્રય :-

(૧) યોગાવંચક :- સાધુનો યોગ અવંચક પ્રાપ્ત થાય તે યોગાવંચક છે.

(૨) ક્રિયાવંચક :- સાધુને આશ્રયીને કરાતી વંદનાદિ ક્રિયા અવંચક થાય તે ક્રિયાવંચક છે.

(૩) ફલાવંચક :- સાધુ પાસેથી પ્રાપ્ત થતો ઉપદેશ અવંચક બને તે ફલાવંચક છે.

આ બાહ્યકાર્યરૂપ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિમાં જીવમાં વર્તતી ત્રણ પ્રકારની અવ્યક્ત સમાધિ કારણ છે, અને તે ત્રણ પ્રકારની અવ્યક્ત સમાધિ પરમાર્થથી ત્રણ પ્રકારના અવંચકયોગ છે, અને તે અવ્યક્ત સમાધિનું કાર્ય આ બાહ્ય ત્રણ યોગો છે અને આ કાર્યરૂપ યોગોમાં કારણનો ઉપચાર કરીને અવંચકયોગ કહેલ છે. તેનાથી એ કહેવું છે કે જીવમાં કષાયોના વિગમનથી કંઈક ચિત્તની સ્વસ્થતારૂપ અવ્યક્ત સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેથી સાધુનો યોગ તેના કલ્યાણનું કારણ બન્યો, પરંતુ વંચક ન બન્યો, તે યોગાવંચક છે; અને સાધુને જે વંદનાદિ ક્રિયા કરે છે તે આત્મકલ્યાણનું કારણ બની, પરંતુ નિષ્ફળ ન બની, તે ક્રિયાવંચક છે; અને સાધુ પાસેથી જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તે પોતાના ગુણોના વિકાસનું કારણ બન્યો, પરંતુ નિષ્ફળ ન થયો અર્થાત્ સાધુના યોગના ફળરૂપ અને વંદનક્રિયાના ફળરૂપ જે સાધુનો ઉપદેશ, તે વંચક ન બન્યો, તે ફલાવંચક યોગ છે.

સમાધિ=કષાયના વિગમનથી થતી ચિત્તની સ્વસ્થતા.

સમાધિ બે પ્રકારની છે :- (૧) વ્યક્ત સમાધિ (૨) અવ્યક્ત સમાધિ.

(૧) વ્યક્ત સમાધિ :- તત્ત્વના પર્યાલોચનપૂર્વક ચિત્તને શાસ્ત્રાનુસારી પ્રવર્તાવીને કષાયોના વિગમન માટે કરાતો યત્ન તે વ્યક્ત સમાધિ. જેમ ગીતાર્થ સાધુ શાસ્ત્રવચનના અવલંબનથી આત્માને ભાવિત કરતા હોય ત્યારે તેઓમાં વ્યક્ત સમાધિ વર્તે છે.

(૨) અવ્યક્ત સમાધિ : કષાયના વિગમનથી થતો જીવમાં વર્તતો કોઈક એવો પરિણામ કે જેના કારણે (૧) ગુણવાનને જોઈને ગુણવાનરૂપે જોવાને અભિમુખભાવ પોતાનામાં પ્રગટ થયો, અને (૨) તેનાથી ઉલ્લસિત થઈને વંદનક્રિયા કરવાનો પરિણામ થયો, અને (૩) ગુણવાન પાસેથી પ્રાપ્ત થતા ઉપદેશને સમ્યગ્ રીતે જાણવા માટેનો યત્ન થયો, તે જીવમાં વર્તતો પરિણામ

અવ્યક્ત સમાધિ છે.

આ યોગાવંચકાદિ ભાવો થવામાં શ્રુતના અવલંબનથી તેવો કોઈ યત્ન નથી થયો, તોપણ તથાસ્વભાવે ગુણવાનને ગુણવાનરૂપે જોઈને અભિમુખ ભાવ થાય તેવી જીવમાં અવ્યક્ત સમાધિની પરિણતિ વર્તે છે, જેનાથી યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગાવંચક આદિ ત્રણેમાં આ અવ્યક્ત સમાધિ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની છે. તેથી જેને જે પ્રકારની અવ્યક્ત સમાધિ પ્રગટ થઈ હોય, તેને તે ત્રણમાંથી કોઈપણ એક, બે કે ત્રણે પ્રકારના અવંચકયોગની પ્રાપ્તિ થાય. ॥૧૯॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૮માં કહ્યું કે સત્પ્રણામાદિ યોગબીજનું નિમિત્ત એવો બાહ્ય નિમિત્તસંયોગ યોગાવંચકાદિના ઉદયથી શુભ થાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે યોગાવંચકાદિના ઉદયથી બાહ્ય એવો નિમિત્તસંયોગ શુભ બને છે, અને તે શુભ નિમિત્તસંયોગ સત્પ્રણામાદિ યોગબીજનું બહિરંગ કારણ છે. હવે તે સત્પ્રણામાદિ યોગબીજની પ્રાપ્તિનું અંતરંગ કારણ શું છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

हेतुरत्रान्तरङ्गश्च तथाभावमलाल्पता ।

ज्योत्स्नादाविव रत्नादिमलापगम उच्यते ॥२०॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને જ્યોત્સ્નાદાવિવ=જેમ રત્નની કાંતિ આદિમાં રત્નાદિમલાપગમ:=રત્નાદિના મેલનો અપગમ અન્તરઙ્ગ: હેતુ:=અંતરંગ હેતુ ઉચ્યતે=કહેવાય છે (તથા=તેમ) અત્ર=અહીં=સત્પ્રણામાદિ યોગબીજોમાં તથાભાવમલાલ્પતા= તે પ્રકારના ભાવમલની અલ્પતા અંતરંગ હેતુ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જેમ રત્નની કાંતિ આદિમાં રત્નાદિના મેલનો અપગમ અંતરંગ હેતુ કહેવાય છે, તેમ સત્પ્રણામાદિ યોગબીજોમાં તે પ્રકારના ભાવમલની અલ્પતા અંતરંગ હેતુ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

ટીકા :-

हेतुरिति-अत्र=सत्प्रणामादौ, अन्तरंगङ्गश्च हेतुः तथाभावमलस्य कर्मसंबन्धयोग्यतालक्षणस्याल्पता ज्योत्स्नादाविव=रत्नकान्त्यादाविव, रत्नादिमलापगम उच्यते, तत्र मृत्युटपाकादीनामिवात्र सद्योगादीनां निमित्त-त्वेनैवोपयोगादिति भावः ॥२०॥

ટીકાર્થ :-

अत्र.....भावः ॥२०॥ अने अહી=સત્રણામાદિમાં, અંતરંગ હેતુ તે પ્રકારની=જે પ્રકારનું સત્રણામાદિ કાર્ય થાય તે પ્રકારની કર્મસંબંધની યોગ્યતાલક્ષણરૂપ ભાવમલની અલ્પતા છે.

તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે -

જેમ જ્યોત્સ્નાદિમાં=જેમ રત્નની કાંતિ આદિમાં, રત્નાદિના મેલનો અપગમ અંતરંગ હેતુ કહેવાય છે.

તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

ત્યાં=રત્નના મેલના અપગમમાં=નિવૃત્તિમાં, મૃત્યુટપાકાદિની જેમ અહીં=સત્રણામાદિ યોગબીજમાં, સદ્યોગાદિનો નિમિત્તપણા વડે જ=બાહ્ય નિમિત્તપણારૂપે જ, ઉપયોગ છે, એ પ્રમાણેનો ભાવ છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ :-

સત્રણામાદિ યોગબીજનું અંતરંગ કારણ - ભાવમલની અલ્પતા :-

શ્લોક-૧૮માં કહ્યું કે જીવમાં અવ્યક્ત સમાધિરૂપ અવંચકના ઉદયથી શુભ નિમિત્તસંયોગ થાય છે, અને તે શુભ નિમિત્તસંયોગ સત્રમાણાદિનું નિમિત્ત કારણ છે. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સત્રણામાદિનું અંતરંગ કારણ શું છે? તે બતાવે છે -

રત્નાદિની કાંતિમાં રત્નાદિના મેલનો અપગમ સાક્ષાત્ હેતુ છે, તેમ સત્રણામાદિ યોગબીજના ગ્રહણમાં જીવમાં તે પ્રકારની ભાવમલની અલ્પતા અંતરંગ હેતુ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ રત્નના મેલના અપગમથી રત્નની કાંતિ પ્રગટ થાય છે, તેમ જીવવર્તી ભાવમલના અપગમથી જીવમાં સત્રણામાદિ યોગબીજો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રત્નના શોધન અર્થે કરાતી મૃત્યુટપાકાદિ

ક્રિયાઓ રત્નના મેલના અપગમમાં બાહ્ય નિમિત્ત છે, તેમ જીવમાં ભાવમલની અલ્પતા થવામાં અવંચકના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા સદ્ધ્યોગાદિ નિમિત્ત કારણ છે, અને ભાવમલની અલ્પતા થવાથી યોગબીજોનું ગ્રહણ થાય છે.

રત્નની કાંતિ → સાક્ષાત્ હેતુ રત્નના મેલનો અપગમ

રત્નના મેલનો અપગમ → બાહ્ય નિમિત્ત મૃત્યુટપાકાદિ

સત્રપ્રમાણાદિ યોગબીજોનું ગ્રહણ → અંતરંગ હેતુ ભાવમલની અલ્પતા

ભાવમલની અલ્પતા → અવચંકના ઉદયથી પ્રાપ્ત સદ્ધ્યોગાદિ,
બહિરંગ નિમિત્ત કારણ

સદ્ધ્યોગાદિ ત્રયની પ્રાપ્તિ → અવ્યક્ત સમાધિથી

સત્રપ્રમાણાદિ યોગબીજગ્રહણરૂપ કાર્ય

અંતરંગ નિમિત્ત કારણ :
ભાવમલની અલ્પતા.

બહિરંગ નિમિત્ત કારણ :

સદ્ધ્યોગાદિ ત્રય. તેનો હેતુ અવચંક
અવ્યક્ત સમાધિ. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

ભાવમલની અલ્પતાથી સત્રપ્રમાણાદિ યોગબીજોનું ગ્રહણ થાય છે તે વાત દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

શ્લોક :-

સત્સુ સત્ત્વધિયં હન્ત મલે તીવ્રે લભેત કઃ ।

અઙ્ગુલ્યા ન સ્પૃશેત્ પઙ્કુઃ શાખાં સુમહતસ્તરોઃ ॥૨૧॥

અન્વયાર્થ :-

તીવ્રે મલે=તીવ્ર ભાવમલ હોતે છતે સત્સુ સત્ત્વધિયં=સાધુઓમાં સાધુપણની બુદ્ધિ હન્ત=ખરેખર કઃ લભેત ? કોણ પ્રાપ્ત કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. પઙ્કુઃ=પાંગળો અઙ્ગુલ્યા=આંગળી વડે સુમહતસ્તરોઃ= અત્યંત મોટા વૃક્ષની શાખાં=શાખાને ન સ્પૃશેત્=સ્પર્શ કરી શકે નહીં. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તીવ્ર ભાવમલ હોતે છતે સાધુઓમાં સાધુપણની બુદ્ધિ, ખરેખર, કોણ પ્રાપ્ત કરે ? અર્થાત્ કોઈપણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. પાંગળો આંગળી વડે અત્યંત મોટા વૃક્ષની શાખાને સ્પર્શ કરી શકે નહીં. ॥૨૧॥

ટીકા :-

સત્સ્વિત્તિ-સત્સુ=સાધુષુ, સત્ત્વધિયં=સાધુત્વબુદ્ધિ, હન્ત તીવ્રે= પ્રબલે, મલે કર્મબન્ધયોગ્યતાલક્ષણે સત્તિ કો લભેત ? તતો લાભશક્તે-સ્યોગાત્ર કોઽપીત્યર્થઃ । અઙ્ગુલ્યા પઙ્ગુઃ સુમહતસ્તરોઃ શાખાં ન સ્પૃશેત્, તત્પ્રાપ્તિનિમિત્તસ્યોચ્ચત્વસ્યારોહશક્તેર્વાઽભાવાત્, તદ્વત્પ્રકૃતેઽપિ ભાવની-યમ્ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

સત્સુ=.....ભાવનીયમ્ ॥૨૧॥ કર્મબંધયોગ્યતાલક્ષણ તીવ્ર=પ્રબળ, મળ હોતે છતે ખરેખર, સત્સુ=સાધુમાં સત્ત્વબુદ્ધિને=સાધુપણની બુદ્ધિને, કોણ પ્રાપ્ત કરે ? તેનાથી= તીવ્રમળથી, જીવમાં લાભશક્તિનો અયોગ હોવાને કારણે=સાધુમાં સાધુપણની બુદ્ધિ કરવાના લાભની શક્તિનો અયોગ હોવાને કારણે, કોઈપણ જીવ સાધુમાં સાધુપણની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એ પ્રમાણે અર્થ છે.

તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે -

પાંગળો આંગળી વડે અત્યંત મહાન વૃક્ષની શાખાને સ્પર્શ કરી શકતો નથી; કેમ કે તેની પ્રાપ્તિના નિમિત્તરૂપ ઊંચાઈનો અથવા આરોહણ કરવાની શક્તિનો તેનામાં અભાવ છે તેની જેમ પ્રકૃતમાં પણ ભાવન કરવું=પંગુનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તેની જેમ, તીવ્ર ભાવમળવાળો જીવ સાધુમાં સાધુપણની બુદ્ધિ કરી શકતો નથી, તેમ ભાવન કરવું. ॥૨૧॥

જેમ પાંગળો -

મોટા વૃક્ષની શાખાને ન સ્પર્શી શકે

↓ કારણ

ઊંચાઈનો અભાવ

અથવા

આરોહણ શક્તિનો અભાવ.

તેમ પ્રબળ ભાવમલવાળો જીવ -

સાધુમાં સાધુપણાની

બુદ્ધિ કરી ન શકે

↓ કારણ

સાધુમાં સાધુપણાની બુદ્ધિના લાભની

શક્તિનો અભાવ ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

ભાવમલની અલ્પતા થવાથી સત્રણામાદિ યોગબીજનું ગ્રહણ થાય છે તે વાત અન્ય દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

શ્લોક :-

વીક્ષ્યતે સ્વલ્પરોગસ્ય ચેષ્ટા ચેષ્ટાર્થસિદ્ધયે ।

સ્વલ્પકર્મમલસ્યાપિ તથા પ્રકૃતકર્મણિ ॥૨૨॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને સ્વલ્પરોગસ્ય=સ્વલ્પરોગવાળાની ચેષ્ટા=ચેષ્ટા ઇષ્ટાર્થસિદ્ધયે=ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે વીક્ષ્યતે દેખાય છે, તથા=તે પ્રમાણે પ્રકૃતકર્મણિ=પ્રકૃત કાર્યમાં=યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ કાર્યમાં, સ્વલ્પકર્મમલસ્યાપિ=સ્વલ્પ-કર્મમળવાળાની પણ ચેષ્ટા ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે દેખાય છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સ્વલ્પરોગવાળાની ચેષ્ટા ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે દેખાય છે, તે પ્રમાણે યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ પ્રકૃત કર્મમાં સ્વલ્પકર્મમળવાળાની પણ ચેષ્ટા ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે દેખાય છે. ॥૨૨॥

❖ 'સ્વલ્પકર્મમલસ્યાપિ' સ્વલ્પરોગવાળાની જેમ રાજસેવાદિ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો 'અપિ'થી સમુચ્ચય કરેલ છે.

ટીકા :-

વીક્ષ્યત ઇતિ- સ્વલ્પરોગસ્ય=મન્દવ્યાધેઃ, ચેષ્ટા રાજસેવાદિપ્રવૃત્તિ-લક્ષણા ચેષ્ટાર્થસ્ય કુટુંબપાલનાદિલક્ષણસ્ય સિદ્ધયે=નિષ્પત્તયે, વીક્ષ્યતે, ન તુ તીવ્રરોગસ્યેવ પ્રત્યપાયાય, સ્વલ્પકર્મમલસ્યાપિ પુંસસ્તથા પ્રકૃતકર્મણિ યોગબીજોપાદાનલક્ષણે, ઈદૃશસ્યૈવ સ્વપ્રતિપન્નનિર્વાહ-ક્ષમત્વાત્ ॥૨૨॥

ટીકાર્થ :-

સ્વલ્પરોગસ્ય.....નિર્વાહક્ષમત્વાત્ ॥૨૨॥ ચ =અને, સ્વલ્પરોગવાળાની=મંદવ્યાધિવાળાની રાજસેવાદિ પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ ચેષ્ટા કુટુંબપાલનાદિ લક્ષણ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે=નિષ્પત્તિ માટે, દેખાય છે; પરંતુ તીવ્રરોગવાળાની જેમ અનર્થ માટે થતી નથી. તે પ્રમાણે સ્વલ્પકર્મમળવાળા પુરુષની પણ યોગબીજ-ઉપાદાનલક્ષણ પ્રકૃત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; કેમ કે આવાનું જ=સ્વલ્પકર્મવાળા પુરુષનું જ, પોતે સ્વીકારેલ પ્રવૃત્તિના નિર્વાહનું સમર્થપણું છે. ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :-

સામાન્ય રીતે મનુષ્યના દેહમાં વ્યાધિનો સર્વથા અભાવ દુર્લભ હોય છે. તેથી આરોગ્યવાળા દેખાતા પણ જીવોમાં વાતાદિની વિષમતારૂપ મંદ વ્યાધિ હોય છે. તેવા મંદવ્યાધિવાળા જીવો કુટુંબપાલનાદિ માટે રાજસેવાદિ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, પરંતુ તીવ્રરોગવાળાની જેમ કુટુંબના અનર્થનું કારણ બનતા નથી. તેમ સ્વલ્પકર્મમળવાળા જીવો યોગબીજના ગ્રહણરૂપ મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરી શકે છે; કેમ કે અલ્પકર્મમળવાળા જીવો જે કાર્ય સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે તેનો નિર્વાહ કરી શકે છે, પરંતુ ભારેકર્મમળવાળા જીવો જે કાર્ય કરવાનો નિર્ધાર કરે તેનો નિર્વાહ કરી શકતા નથી. તેથી યોગબીજના ગ્રહણરૂપ મોક્ષ-સાધક પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરી શકતા નથી.

જેમ અલ્પકર્મમળવાળા જીવો 'અરિહંત ચેઈઆણં' સૂત્ર બોલે ત્યારે 'નિરુવસગ્ગ વત્તિયાએ' એ વચનપ્રયોગ કરે છે અને 'નિરુવસગ્ગ વત્તિયાએ'નો અર્થ એ છે કે 'મોક્ષના અર્થે હું પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગ કરું છું' અને 'અરિહંત

ચેઈઆણં' સૂત્રથી કરાયેલ સંકલ્પનો નિર્વાહ સ્વલ્પકર્મમળવાળા જીવો કરી શકે છે; કેમ કે તેમને મોક્ષ પ્રત્યેની પ્રીતિ વર્તે છે. તેથી સ્વભૂમિકા પ્રમાણે આ લોકની અને પરલોકની આશંસા વગર મોક્ષને અનુકૂળ કંઈક ભાવો કરીને યોગબીજને ગ્રહણ કરી શકે છે. વળી જેઓ સ્વલ્પકર્મમળવાળા નથી પરંતુ મહાવ્યાધિવાળાની જેમ ભારેકર્મમળવાળા છે, તેવા જીવો 'અરિહંત ચેઈઆણં' સૂત્ર દ્વારા ઉચ્ચારણ કરે કે 'હું મોક્ષને માટે કાયોત્સર્ગ કરું છું' તોપણ તે ઉચ્ચારણથી તેઓને લેશ પણ મોક્ષને અભિમુખ ભાવ થતો નથી. ઊલટું મોક્ષથી વિરુદ્ધ એવી આ લોકની અથવા પરલોકની આશંસાથી અથવા અનાભોગથી દૂષિત તેમનું માનસ હોય છે. તેથી 'અરિહંત ચેઈઆણં' સૂત્ર દ્વારા જે ભાવ કરવાનો સ્વીકાર કરે છે તેનો નિર્વાહ કરી શકતા નથી. જેમ ભારેરોગવાળા જીવો કુટુંબનું પરિપાલન કરવા માટે યત્ન કરે તોપણ તેનો નિર્વાહ કરી શકે નહીં, ઊલટું કુટુંબ માટે તેઓ અનર્થનું કારણ બને છે; તેમ ભારેકર્મવાળા જીવોને ધર્મનું અનુષ્ઠાન ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે થતું નથી, પરંતુ અનર્થ માટે થાય છે. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૨૨ માં કહ્યું કે સ્વલ્પકર્મમળવાળા પુરુષની યોગબીજના ગ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. તેથી આવી યોગબીજના ગ્રહણની પ્રવૃત્તિ ક્યારે થઈ શકે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

યથાપ્રવૃત્તકરણે ચરમે ચેદ્દૃશી સ્થિતિઃ ।

તત્ત્વતોઽપૂર્વમેવેદમપૂર્વાસત્તિતો વિદુઃ ॥૨૩॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=અને ચરમે યથાપ્રવૃત્તકરણે=ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં ઈદ્દૃશી સ્થિતિઃ=આવા પ્રકારની સ્થિતિ છે=યોગબીજગ્રહણનું કારણ બને એવા પ્રકારની જીવના સ્વભાવની સ્થિતિ છે. તત્ત્વતઃ=તત્ત્વથી=પરમાર્થથી ઇદમ્ આ=ચરમ-યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વાસત્તિઃ=અપૂર્વની આસત્તિ હોવાને કારણે=અપૂર્વ-કરણની નજદીક હોવાને કારણે અપૂર્વમેવ=અપૂર્વ જ વિદુઃ=જાણે છે=યોગના જાણનારાઓ કહે છે. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં આવા પ્રકારની જીવની સ્થિતિ છે. પરમાર્થથી આ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણની નજદીક હોવાને કારણે યોગના જાણનારાઓ અપૂર્વ જ કહે છે. ॥૨૩॥

ટીકા :-

યથેતિ-યથાપ્રવૃત્તકરણે ચરમે=પર્યન્તવર્તિનિ ચ ઈદૃશી= યોગબીજો-પાદાનનિમિત્તાડ્વલ્પકર્મત્વનિયામિકા, સ્થિતિ:=સ્વભાવ-વ્યવસ્થા । અપૂર્વસ્ય=અપૂર્વકરણસ્ય, આસત્તિત:=સન્નિધાનાત્, ફલવ્યભિ-ચારા-યોગાત્, ઇદં=ચરમં યથાપ્રવૃત્તિકરણં, તત્ત્વત:=પરમાર્થતઃ, અપૂર્વમેવ વિદુઃ=જ્ઞાનતે, યોગવિદઃ । યત ઉક્તં-

“અપૂર્વાસન્નભાવેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્ત્વતોડપૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ” (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૩૯) ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

યથાપ્રવૃત્તકરણે.....યોગવિદઃ ॥૨૩॥ અને ચરમ=પર્યન્તવર્તી, યથાપ્રવૃત્ત-કરણમાં આવી=યોગબીજગ્રહણમાં નિમિત્ત અલ્પકર્મપણાની નિયામિકા એવી, સ્થિતિ છે=સ્વભાવ વ્યવસ્થા છે=જીવના સ્વભાવની વિશેષ અવસ્થા છે. અપૂર્વની=અપૂર્વકરણની, આસત્તિથી=સંનિધાનથી, ફળના વ્યભિચારનો અયોગ હોવાને કારણે આ=ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ, તત્ત્વથી= પરમાર્થથી, અપૂર્વ જ જાણે છે=યોગને જાણનારાઓ અપૂર્વ જ કહે છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ શ્લોક-૩૯માં કહેવાયું છે -

“અપૂર્વના આસન્નભાવને કારણે, વ્યભિચારનો વિયોગ હોવાથી તત્ત્વથી અપૂર્વ જ આ=ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, એ પ્રમાણે યોગને જાણનારાઓ કહે છે.” (યો.દૃ.સ.શ્લો. ૩૯) ॥૨૩॥

ભાવાર્થ :-

ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જીવ કંઈક તત્ત્વસન્મુખ થયેલો હોય છે અને તે

તત્ત્વસન્મુખભાવ અપૂર્વકરણરૂપ ફળને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા પરિણામવાળો છે. માટે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણને પરમાર્થથી અપૂર્વ જ કહેલ છે.

આશય એ છે કે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જેવા ભાવો થાય છે તેવા ભાવો જીવે અનંતકાળમાં ક્યારેય કર્યા નથી, તેથી તે ભાવો અપૂર્વ જ છે; અને આ અપૂર્વભાવ અપૂર્વકરણની આસન્નભાવવાળો છે અને આ ભાવવાળો જીવ નિયમા અપૂર્વકરણ કરશે એવી વ્યાપ્તિ છે, તેથી આ ભાવોને અપૂર્વ કહેલ છે.

જોકે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્યા પછી તે જ ભવમાં અપૂર્વકરણ આવે તેવો નિયમ નથી. એટલું જ નહીં પણ ઘણા ભવોનું વ્યવધાન=આંતરું, પણ થઈ શકે; કેમ કે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં આવેલા જીવનો ઉત્કૃષ્ટથી સંસાર-પરિભ્રમણનો કાળ એક પુદ્ગલ પરાવર્તન છે, અને અપૂર્વકરણ કરીને ગ્રંથિભેદ કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિનો ઉત્કૃષ્ટથી સંસારપરિભ્રમણનો કાળ કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન છે. તેથી કોઈ જીવ એક પુદ્ગલ પરાવર્તનકાળ સંસારમાં ભટકનાર હોય અને ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણના બળથી અપૂર્વ ભાવ કર્યા હોય, અર્થાત્ અનાદિ સંસારમાં ક્યારેય ન કર્યો હોય તેવા અપૂર્વભાવ કર્યા હોય, તોપણ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનથી ન્યૂન સંસાર ન રહે ત્યાંસુધી તે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. અર્થાત્ ગ્રંથિભેદને અનુકૂળ એવા અપૂર્વભાવ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. તેથી ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વકરણની વચ્ચે અનંતા ભવોનું વ્યવધાન પણ પડી શકે. આમ છતાં જે જીવે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ કર્યું છે, તેને જે અધ્યવસાય થયો છે, તે અધ્યવસાય અવશ્ય અપૂર્વકરણનું કારણ છે; જ્યારે અન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો જીવે અનંતી વખત કર્યા, પરંતુ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વ પરિણામવાળાં નહીં હોવાથી અપૂર્વકરણની નિષ્પત્તિનું કારણ નથી. તેથી આ અપૂર્વ ભાવને અપૂર્વકરણરૂપ ફળનો અવ્યભિચારી કહેલ છે અને અપૂર્વકરણના આસન્નભાવવાળો પણ કહેલ છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૨૩માં કહ્યું કે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વ જ છે. હવે તે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણમાં ગુણસ્થાનપદની પ્રવૃત્તિ સંગત છે, માટે પણ અપૂર્વ જ છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

પ્રવર્તતે ગુણસ્થાનપદં મિથ્યાદૃશીહ યત્ ।
અન્વર્થયોજના નૂનમસ્યાં તસ્યોપપદ્યતે ॥૨૪॥

અન્વયાર્થ :-

इह=अर्ही=जिनप्रवचनमां मिथ्यादृशि=मिथ्यादृष्टि विषयक यत्=जे
गुणस्थानपदं प्रवर्तते=गुणस्थानपद प्रवर्त છે, तस्य=तेनी=ते गुणस्थानपदनी
अन्वर्थयोजना=व्युत्पत्तिअर्थनी घटना, अस्यां=आमां= मित्रादृष्टिमां नूनम्=
निश्चे=नक्की उपपद्यते=घटे છે. ॥२४॥

શ્લોકાર્થ :-

જિનપ્રવચનમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષયક જે ગુણસ્થાનપદ પ્રવર્તે છે તેની
યોગાર્થ ઘટના મિત્રાદૃષ્ટિમાં નિશ્ચે ઘટે છે. ॥૨૪॥

ટીકા :-

પ્રવર્તત इति-यद् इह=जिनप्रवचने, गुणस्थानपदं मिथ्यादृशि=
मिथ्यादृष्टौ पुंसि प्रवर्तते=अस्खलद्वृत्तियोगविषयीभवति । तस्य=
गुणस्थानपदस्य नूनं=निश्चितं अस्यां=मित्रायां दृष्टौ, अन्वर्थयोजना=
योगार्थघटना, उपपद्यते, सत्प्रणामादियोगबीजोपादानगुणभाजनत्वस्या-
स्यामेवोपपत्तेः । तदुक्तं हरिभद्रसूरिभिः-

“प्रथमं यद् गुणस्थानं सामान्येनोपवर्णितम् ।

अस्यां तु तदवस्थायां मुख्यमन्वर्थयोगतः” (यो.દૃ.સ.શ્લો. ૪૦) इति ॥२४॥

ટીકાર્થ :-

यद् इह.....इति ॥२४॥ अर्ही=जिनप्रवचनमां, मिथ्यादृष्टिमां=मिथ्यादृष्टि
श्रवमां, જે ગુણસ્થાનપદ પ્રવર્તે છે=અસ્ખલદ્વૃત્તિ-પ્રયોગના વિષયવાળું થાય
છે, તેની=તે ગુણસ્થાનપદની, આમાં=મિત્રાદૃષ્ટિમાં, અન્વર્થયોજના=યોગાર્થ-
ઘટના નૂનં=નક્કી, ઘટે છે; કેમ કે આમાં જ= મિત્રાદૃષ્ટિમાં જ, સત્પ્રણામાદિ
યોગબીજના શ્રદ્ધાસ્વરૂપ ગુણના ભાજનપણાની ઉપપત્તિ છે.

તે કહેવાયું છે=પ્રથમ દૃષ્ટિમાં ગુણસ્થાનપદની અન્વર્થયોજના સંગત છે, તે હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વડે કહેવાયું છે —

“સામાન્યથી જે પ્રથમ ગુણસ્થાન વર્ણન કરાયું તે=પ્રથમ ગુણસ્થાન, આ જ અવસ્થામાં જ=મિત્રાદૃષ્ટિવાળી અવસ્થામાં જ, અન્વર્થયોગને કારણે મુખ્ય છે.”
(યો.દ.સ.શ્લો. ૪૦)

‘ઙ્ઙિતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨૪॥

ભાવાર્થ :-

ભગવાનના શાસનમાં ગુણસ્થાનપદ ૧૪ ગુણસ્થાનકોમાં પ્રવર્તે છે; અને જે જીવો યોગમાર્ગને લેશ પણ પામ્યા નથી, તેઓને મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકમાં સ્વીકારીએ તો, મોક્ષને અનુકૂળ એવું ગુણોનું સ્થાન તે ગુણસ્થાનક એ પ્રકારનો ભાવ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં નથી, તેથી તે સ્થાનમાં ગુણસ્થાનકપદ સ્ખલના પામે છે. પરંતુ પહેલી દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક સ્વીકારવામાં આવે તો, મોક્ષને અનુકૂળ એવું ગુણોનું સ્થાન તે ગુણસ્થાનક એ પ્રકારનો ભાવ તે પહેલી દૃષ્ટિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં સંગત થાય છે. તેથી મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોને આશ્રયીને પહેલા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાં મોક્ષને અનુકૂળ એવા ગુણોના સ્થાનરૂપે ગુણસ્થાનકપદ અસ્ખલદ્વૃત્તિપ્રયોગનો વિષય બને છે. માટે મિત્રાદૃષ્ટિમાં ગુણસ્થાનકપદની અન્વર્થયોજના સંગત થાય છે. અર્થાત્ “જે મોક્ષને અનુકૂળ ગુણોનું સ્થાન હોય તે ગુણસ્થાનક” એ પ્રકારના વ્યુત્પત્તિ અર્થની સંગતિ થાય છે; કેમ કે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં સત્પ્રજ્ઞામાદિ યોગબીજના ગ્રહણરૂપ ગુણની ઉપપત્તિ છે, તેથી તેઓ મોક્ષને અનુકૂળ ગુણોનું સ્થાન છે.

અહીં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક એટલે મિથ્યાત્વ=તત્ત્વનો વિપર્યાસ, હોતે છે તે મોક્ષને અનુકૂળ એવું ગુણોનું સ્થાન તે મિથ્યાત્વગુણસ્થાન, તેવો અર્થ સમજવો; પરંતુ તત્ત્વનો વિપર્યાસ છે માટે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક છે, એવો અર્થગ્રહણ કરવો નહીં.

જીવમાત્રમાં જ્ઞાનગુણ છે, તેથી ગાઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અભવ્યમાં પણ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક પદની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તોપણ મોક્ષને અનુકૂળ ગુણ તેમનામાં નહીં હોવાથી ગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિ પરમાર્થથી નથી; અને

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીમાં મોક્ષને અનુકૂળ એવો ગુણ પ્રગટ થયેલો હોવાથી ગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિ પરમાર્થથી છે. તેને આશ્રયીને અહીં મિત્રાદૃષ્ટિથી ગુણસ્થાનકપદ સ્વીકારેલ છે, તેની પૂર્વ ગુણસ્થાનકપદનો અસ્વીકાર કર્યો છે. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૨૪માં કહ્યું કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં મિત્રાદૃષ્ટિથી ગુણસ્થાનકપદ ઘટે છે. તે વાતની પુષ્ટિ કરવા માટે અન્યત્ર મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે, તે કઈ અપેક્ષાએ છે તે સ્પષ્ટ કરે છે -

શ્લોક :-

વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિરપ્યન્યત્રેયમુચ્યતે ।

ઘને મલે વિશેષસ્તુ વ્યક્તાવ્યક્તધિયોર્નુ કઃ ॥૨૫॥

અન્વયાર્થ :-

અન્યત્ર=ગ્રંથાંતરમાં, વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિરપિ=વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ પણ ઇયમ્ આ=મિત્રાદૃષ્ટિ ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ઘને મલે તુ=વળી મળ તીવ્ર હોતે છતે વ્યક્તાવ્યક્તધિયોઃ=વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બુદ્ધિમાં કઃ વિશેષઃ=શું વિશેષ છે ? અર્થાત્ કંઈ વિશેષ નથી. શ્લોકમાં 'નુ' શબ્દ વિતર્કમાં છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ગ્રંથાંતરમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ પણ આ મિત્રાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. વળી તીવ્ર મળ હોતે છતે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બુદ્ધિમાં શું વિશેષ છે ? અર્થાત્ કંઈ વિશેષ નથી. શ્લોકમાં 'નુ' શબ્દ વિતર્કમાં છે. ॥૨૫॥

ટીકા :-

વ્યક્તેતિ-અન્યત્ર=ગ્રન્થાન્તરે વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ મિથ્યાત્વગુણ-સ્થાનપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વેન ઇયં=મિત્રા દૃષ્ટિરેવોચ્યતે, વ્યક્તત્વેન તત્રાસ્યા એવ ગ્રહણાત્ । ઘને=તીવ્રે, મલે તુ સતિ નુ ઇતિ વિતર્કે વ્યક્તાવ્યક્તયોર્ધિયોઃ કો વિશેષઃ ? દુષ્ટાયા ધિયો વ્યક્તાયા અવ્યક્તાપેક્ષયા પ્રત્યુતાતિદુષ્ટત્વાત્ર કથંચિદ્ગુણસ્થાનત્વનિબન્ધનત્વમિતિ ભાવઃ । વિચિત્રતયા નૈગમસ્ય

બહુભેદત્વાત્ તદ્ભેદવિશેષાશ્રયણેન વાઽન્યત્ર તથાભિધાનમિતિ પરિભાવનીયં
સૂરિભિઃ (સુધીભિઃ) ॥૨૫॥

ટીકાર્થ :-

અન્યત્ર.....સુધીભિઃ ॥૨૫॥ અન્યત્ર=ગ્રંથાંતરમાં, મિથ્યાત્વગુણસ્થાન-
પદની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તપણા વડે કરીને વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ
આ=મિત્રાદૈષ્ટિ જ કહેવાય છે; કેમ કે વ્યક્તપણા વડે કરીને ત્યાં=અન્ય ગ્રંથમાં,
આનું જ=મિત્રાદૈષ્ટિનું જ, ગ્રહણ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે દૈષ્ટિની બહારના જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ સ્વીકારીએ
તો શું વાંધો ? તેથી કહે છે -

વળી ઘન=તીવ્ર મળ હોતે છતે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બુદ્ધિમાં શું ભેદ છે ?
અર્થાત્ વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિ અને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિ બંને અસાર છે.
ઊલટું અવ્યક્તની અપેક્ષાએ દુષ્ટ એવી વ્યક્ત મિથ્યાત્વની બુદ્ધિનું અતિદુષ્ટપણું
હોવાથી કોઈ રીતે ગુણસ્થાનપણાનું કારણપણું નથી, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કોઈ ગ્રંથમાં પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વમાંથી અનાભોગ-
મિથ્યાત્વને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, અને બાકીના આભિગ્રહિક આદિ ચાર
મિથ્યાત્વને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે; જ્યારે ગ્રંથાંતરમાં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક-
પદની પ્રવૃત્તિનિમિત્તક એવા મિત્રાદૈષ્ટિવર્તી જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહ્યું અને
દૈષ્ટિ બહારના સર્વ જીવોમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહ્યું. આ પ્રકારનો ભેદ કેમ
છે ? તેથી કહે છે -

વિચિત્રપણા વડે કરીને નૈગમનું=નૈગમનયનું, બહુભેદપણું હોવાથી કોઈક
ગ્રંથોમાં અનાભોગમિથ્યાત્વને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલું છે અને આભિગ્રહિકાદિ
ચાર મિથ્યાત્વને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે. વળી ગ્રંથાંતરમાં મિત્રાદૈષ્ટિવાળા
જીવોને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે અને દૈષ્ટિ બહારના જીવોને અવ્યક્ત
મિથ્યાત્વ કહેલ છે.

અથવા તેના ભેદવિશેષના આશ્રયણ દ્વારા=નૈગમનયના ભેદવિશેષના
આશ્રયણ દ્વારા, અન્યત્ર=ગ્રંથાંતરમાં, તે પ્રકારનું અભિધાન છે=મિત્રાદૈષ્ટિવાળા
જીવોને વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિ છે તે પ્રકારનું અભિધાન છે, એ પ્રકારે વિચારકોએ
પરિભાવન કરવું. ॥૨૫॥

નોંધ :- આ શ્લોકની ટીકાનો અંતિમ શબ્દ 'સૂરિભિઃ' છે તેના સ્થાને ત્યાં 'સૂધીભિઃ' શબ્દ હોવાની સંભાવના છે. તેથી અમે તે પ્રમાણે અર્થ કહેલ છે.

ભાવાર્થ :-

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું મિથ્યાત્વ જે જીવમાં છે તે જીવમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે, તેમ કોઈક ગ્રંથમાં કહેલ છે, અને તે કથન પ્રમાણે મિત્રાદૃષ્ટિમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ સ્વીકારીએ તો શું વાંધો ? તેથી કહે છે -

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું વ્યક્ત મિથ્યાત્વ, દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં સ્વીકારી શકાય નહીં; કેમ કે દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં તીવ્ર મળ વર્તતો હોવાને કારણે તેઓમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ હોય કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ હોય તે બંનેમાંથી કોઈપણ મિથ્યાત્વ, મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને નહીં. ઊલટું દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં ઘન મળ=તીવ્ર મળ, હોવાને કારણે તેઓમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ=પ્રગટ મિથ્યાત્વ, હોય તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં=અનાભોગ મિથ્યાત્વ કરતાં=અવિચારકતારૂપ મિથ્યાત્વ કરતાં, પણ વધારે ખરાબ છે; કેમ કે ઘન મળવાળા જીવોને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ વખતે તત્ત્વ-અતત્ત્વની વિચારણા નથી અને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ વખતે અતત્ત્વનો તત્ત્વરૂપે સ્વીકાર છે, જે વધારે ખરાબ છે. માટે ઘન મળ કાળમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં પણ વ્યક્ત મિથ્યાત્વ હોય તે વધારે ખરાબ છે; ઘન મળ કાળમાં વર્તતા વ્યક્ત કે અવ્યક્ત એવા મિથ્યાત્વને ગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વીકારી શકાય નહીં માટે પરિભ્રામણી કરાયેલું ગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું વ્યક્ત મિથ્યાત્વ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોને છે તેમ માનવું ઉચિત છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કોઈક શાસ્ત્રોમાં અનાભોગમિથ્યાત્વને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, અને આભિગ્રહિકાદિ ચાર મિથ્યાત્વને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહ્યાં છે. તે માર્ગને છોડીને ગ્રંથાંતરમાં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદના પ્રવૃત્તિનિમિત્તને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કેમ કહ્યું ? તેથી કહે છે -

નૈગમનય અનેક વિચિત્રતાવાળો છે તેથી તેના અનેક પ્રકારના ભેદો પડે છે. માટે કોઈક નૈગમનયના ભેદથી અનાભોગ મિથ્યાત્વને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અને આભિગ્રહિકાદિને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે, તો વધી નૈગમનયના કોઈક

અન્ય ભેદને આશ્રયીને ગ્રંથાતરમાં મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ સ્વીકારેલ છે, અને દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ સ્વીકારેલ છે.

અથવા તો અન્ય ગ્રંથમાં મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કેમ સ્વીકાર્યું ? તેનું સમાધાન કરે છે -

નૈગમનયના અનેક ભેદોમાંથી કોઈક ભેદવિશેષનું આશ્રયણ કરીને ગ્રંથાંતરમાં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનિમિત્તને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે.

આ બીજા વિકલ્પનો આશય એ છે કે વ્યવહારનયથી વિચારીએ તો અનાભોગમિથ્યાત્વને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેવાય અને આભિગ્રહીકાદિ ચાર મિથ્યાત્વને વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેવાય; કેમ કે આભિગ્રહીકાદિ મિથ્યાત્વમાં કુદેવ, કુગુરુ આદિમાં સુદેવ, સુગુરુ આદિની બુદ્ધિ વર્તે છે અથવા તો તત્ત્વના વિષયમાં વિપર્યય વર્તે છે, તેથી ત્યાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે; જ્યારે અનાભોગ-મિથ્યાત્વના કાળમાં કોઈ ધર્મ કે અધર્મ સ્વીકારવાની વૃત્તિ નથી, તેથી અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ વર્તે છે, તેમ વ્યવહારનય કહે છે.

નૈગમનયના ભેદવિશેષને આશ્રય કરીને ગ્રંથાંતરમાં મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનક-પદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જેમાં હોય તેમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે, અને જેમાં મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ન હોય તેમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કહેલ છે, એ પ્રકારે બુદ્ધિમાનોએ પરિભાવન કરવું.

વ્યક્ત-અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અંગે સંક્ષેપમાં સારાંશ :-

(૧) વ્યવહારનયથી :- પાંચ મિથ્યાત્વમાંથી અનાભોગમિથ્યાત્વ અવ્યક્ત અને શેષ આભિગ્રહીકાદિ ચાર મિથ્યાત્વ વ્યક્ત.

(૨) નૈગમનયના ભેદવિશેષને આશ્રયીને :- મોક્ષને અનુકૂળ એવા ગુણવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ અને મોક્ષને અનુકૂળ ગુણ વિનાના મિથ્યાદૃષ્ટિમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ.

(૩) તીવ્રમળવાળાને આશ્રયીને :- દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં તીવ્ર મળ વર્તે છે તે વખતે, જે જીવોને કોઈ દર્શન પ્રત્યે વલણ નથી તેવા જીવોમાં કે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ; અને જેઓને ધર્મમાં અત્યંત વિપર્યાસ છે અને તેથી સ્વસ્વદર્શનના રાગને કારણે વિપરીત બુદ્ધિને ધારણ કરે છે તેઓમાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વ. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

આ બત્રીશીમાં મિત્રાદૃષ્ટિનું વર્ણન ચાલે છે. મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીમાં જિનકુશળચિત્તાદિ કેવા હોય છે તે બતાવ્યા પછી પૂર્વ શ્લોક-૨૫માં મિત્રાદૃષ્ટિમાં જ વ્યક્ત મિથ્યાત્વ હોય છે તે વાત કરી. હવે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોની યોગમાર્ગની રુચિ ક્યારે ક્રમસર વધે છે અને ક્યારે ક્રમસર ઘટે છે તે બતાવવા અર્થે પ્રથમ યોગમાર્ગની રુચિની વૃદ્ધિનું કારણ બતાવે છે -

શ્લોક :-

યમઃ સદ્યોગમૂલસ્તુ રુચિવૃદ્ધિનિબન્ધનમ્ ।
શુક્લપક્ષદ્વિતીયાયા યોગશ્ચન્દ્રમસો યથા ॥૨૬॥

અન્વયાર્થ :-

યથા=જે પ્રમાણે ચન્દ્રમસઃ=ચંદ્રમાને શુક્લપક્ષદ્વિતીયાયા યોગઃ= શુક્લપક્ષની બીજનો યોગ રુચિવૃદ્ધિનિબન્ધનમ્=કિરણોની વૃદ્ધિનું કારણ છે, તે પ્રમાણે સદ્યોગમૂલઃ યમઃ=સદ્યોગ અર્થાત્ સત્પુરુષોનો યોગ છે મૂળમાં જેને એવો અહિંસાદિયમ રુચિવૃદ્ધિનિબન્ધનમ્=રુચિની વૃદ્ધિનું કારણ છે=યોગમાર્ગને અનુકૂળ તત્ત્વની રુચિની વૃદ્ધિનું કારણ છે. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે ચંદ્રમાને શુક્લપક્ષની બીજનો યોગ કિરણોની વૃદ્ધિનું કારણ છે, તે પ્રમાણે સત્પુરુષોનો યોગ છે મૂળમાં જેને એવો અહિંસાદિયમ યોગમાર્ગને અનુકૂળ તત્ત્વની રુચિની વૃદ્ધિનું કારણ છે. ॥૨૬॥

॥ શિષ્ટા સમશ્લોકી સુગમા ॥ ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨ ॥

કહેવાયેલા સાત શ્લોકો સુગમ છે.

શ્લોક ૨૬ થી ૩૨ સુગમ હોવાથી ગ્રંથકારશ્રીએ ટીકા લખેલ નથી.

ભાવાર્થ :-

ચંદ્રમાને શુક્લપક્ષની દ્વિતીયાનો=બીજતિથિનો, સંબંધ થાય તો ઉત્તરોત્તર કિરણોની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષના યોગવાળું યમનું પાલન સન્માર્ગના બોધપૂર્વક તત્ત્વની રુચિની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે. તેથી મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને

જો સત્પુરુષનો યોગ થાય તો બીજના ચંદ્રમાની જેમ પ્રકર્ષને પામીને તત્ત્વની રુચિ અતિશય કરીને સમ્યક્ત્વાદિ ભૂમિકાને પણ યોગી ક્રમસર પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીને સત્પુરુષના યોગથી તત્ત્વની રુચિ વૃદ્ધિ પામે છે તેમાં અંતરંગ કારણ શું છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

ઉત્કર્ષાદપકર્ષાચ્ચ શુદ્ધ્યશુદ્ધ્યોરયં ગુણઃ ।
મિત્રાયામપુનર્બન્ધાત્ કર્મણાં સંપ્રવર્તતે ॥૨૭॥

અન્વયાર્થ :-

શુદ્ધ્યશુદ્ધ્યોઃ ઉત્કર્ષાદપકર્ષાચ્ચ=શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષથી અયં ગુણઃ=યોગમાર્ગની રુચિના કારણીભૂત સત્પુરુષોનો યોગ છે મૂળમાં જેને એવો અહિંસાદિયમ ગુણ મિત્રાયામ્=મિત્રાદૈષ્ટિમાં કર્મણાં અપુનર્બન્ધાત્=કર્મના અપુનર્બંધના કારણે સંપ્રવર્તતે=સમ્યક્ પ્રવર્તે છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષથી આ સત્પુરુષના યોગવાળો અહિંસાદિયમ ગુણ મિત્રાદૈષ્ટિમાં કર્મના અપુનર્બંધના કારણે સમ્યક્ પ્રવર્તે છે. ॥૨૭॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીને સત્પુરુષોનો યોગ થાય ત્યારે તેમના પરિચયને કારણે વિવેક વધે છે, તેથી અધિક અધિક વિવેકવાળું તેમનું યમનું સેવન થાય છે; તેથી મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગીમાં શુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ થાય છે અને અશુદ્ધિનો અપકર્ષ થાય છે. માટે સત્પુરુષના યોગવાળું યમનું સેવન તેઓની તત્ત્વરુચિની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે. વળી મિત્રાદૈષ્ટિવાળા યોગી શુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી યમનું સેવન કરે છે ત્યારે, પૂર્વ-પૂર્વ કરતાં ઉત્તર-ઉત્તરમાં કર્મની અલ્પ-અલ્પતર સ્થિતિ બાંધે છે. તેથી પૂર્વમાં જેવી કર્મની સ્થિતિ બાંધતા હતા તેવી ઉત્કટ

સ્થિતિ ઉત્તરમાં બાંધતા નથી, પરંતુ પૂર્વ-પૂર્વ કરતાં ન્યૂન ન્યૂન કર્મની સ્થિતિ બાંધે છે, અને તેના કારણે યમના સેવનનો ગુણ બીજના ચંદ્રની જેમ તત્પરુચિની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે. ॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા યોગીને સત્પુરુષોના યોગને બદલ અકલ્યાણમિત્રના વાગ થાય તો તત્ત્વની રુચિની વૃદ્ધિને બદલે યમનું સેવન પણ ગુણભાસરૂપ બને છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

ગુણાભાસસ્ત્વકલ્યાણમિત્રયોગેન કશ્ચન ।
અનિવૃત્તાગ્રહત્વેનાભ્યન્તરજ્વરસન્નિભઃ ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ :-

અકલ્યાણમિત્રયોગેન તુ=વળી અકલ્યાણમિત્રના યોગથી અનિવૃત્તા-ગ્રહત્વેન=અનિવૃત્તઆગ્રહપણું હોવાને કારણે અભ્યન્તરજ્વરસન્નિભઃ=અભ્યંતર જ્વર સદૃશ કશ્ચન ગુણાભાસઃ=કોઈક ગુણાભાસ છે=મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા જીવોમાં કોઈક ગુણાભાસ છે. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી અકલ્યાણમિત્રના યોગથી અનિવૃત્તઆગ્રહપણું હોવાને કારણે અભ્યંતર જ્વર સદૃશ મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા જીવોમાં કોઈક ગુણાભાસ છે. ॥૨૮॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા યોગી યોગાવંચક ગુણવાળા છે, તેથી સત્પુરુષનો યોગ થાય તો સત્પુરુષને ગુણવાનરૂપે જાણી શકે તેવી યોગ્યતા છે અને સત્પુરુષનો યોગ થાય તો ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેવી યોગ્યતાવાળા પણ છે. આમ છતાં ભવિતવ્યતાના યોગે સત્પુરુષના યોગને બદલે અકલ્યાણમિત્રનો યોગ થાય તો મિત્રાદ્દષ્ટિવાળા યોગીમાં રહેલ વિપર્યાસ દોષ અનિવૃત્તઆગ્રહવાળો બને છે અર્થાત્ વિપર્યાસ દોષ દઢ બને છે, જેથી અતત્ત્વનો આગ્રહ નિવર્તન ન

પામે તેવા પરિણામવાળો બને છે. તેથી મિત્રાદષ્ટિવાળા યોગી યમનું સેવન કરતા હોય તોપણ અંતરંગ જવર જેવો અસદ્ગ્રહનો પરિણામ વર્તતો હોવાના કારણે, તેઓનું યમનું સેવન પરમાર્થથી ગુણ નથી પરંતુ ગુણાભાસ છે; કેમ કે તે યમનું સેવન મોક્ષને અનુકૂળ બનતું નથી પણ અસદ્ગ્રહરૂપ દોષથી દૂષિત હોવાને કારણે સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે; છતાં બાહ્ય રીતે યમનું સેવન હોવાને કારણે લોકોને આ ગુણ છે તેવો આભાસ થાય છે. તેથી મિત્રાદષ્ટિવાળા યોગી પણ અકલ્યાણમિત્રના યોગે યોગની દષ્ટિમાંથી પાત પણ પામે છે. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૨૬માં સ્થાપન કર્યું કે સદ્ધ્યોગને કારણે મિત્રાદષ્ટિવાળા યોગીનું યમનું સેવન ગુણવૃદ્ધિનું કારણ બને છે અને અકલ્યાણમિત્રના યોગના કારણે યમનું સેવન ગુણાભાસ બને છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે મિત્રાદષ્ટિવાળા સર્વ યોગીને સત્પુરુષના યોગથી ગુણ જ થાય અને અકલ્યાણમિત્રના યોગથી દોષ જ થાય, તેવો નિયમ એકાંતે કેમ કહી શકાય ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

મુગ્ધઃ સદ્યોગતો ધત્તે ગુણં દોષં વિપર્યયાત્ ।
સ્ફટિકો નુ વિધત્તે હિ શોણશ્યામસુમત્ત્વિષમ્ ॥૨૯॥

અન્વયાર્થ :-

સદ્યોગતઃ=સત્પુરુષના યોગથી મુગ્ધઃ=મુગ્ધ જીવ=મિત્રાદષ્ટિવાળા મુગ્ધ યોગી ગુણં ધત્તે=ગુણને ધારણ કરે છે, વિપર્યયાત્=અકલ્યાણમિત્રના યોગથી દોષં ધત્તે=દોષને ધારણ કરે છે. તેમાં દૃષ્ટાંતને કહે છે - સ્ફટિકઃ=સ્ફટિકરત્ન શોણશ્યામસુમત્ત્વિષમ્=લાલ અને શ્યામ પુષ્પના વર્ણને વિધત્તે હિ=ધારણ કરે જ છે.

શ્લોક માં 'નુ' શબ્દ વાક્યાલંકારમાં છે. ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

સત્પુરુષના યોગથી મુગ્ધ મિત્રાદષ્ટિવાળા જીવ ગુણને ધારણ કરે છે, વિપર્યયથી દોષને ધારણ કરે છે. તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે - સ્ફટિક લાલ અને

શ્યામ પુષ્પના વર્ણને ધારણ કરે છે. શ્લોકમાં 'નુ' શબ્દ વાક્યાલંકારમાં છે. ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં કેટલાક યોગીઓ પ્રજ્ઞાવાળા હોય છે. તેઓ અકલ્યાણમિત્રને ઓળખીને તેનાથી દૂર રહે છે અને સમ્યક્ યત્નપૂર્વક સત્પુરુષના યોગને મેળવે છે. કદાચ સત્પુરુષનો યોગ ન થાય તો પણ પોતાનામાં પ્રગટ થયેલો તત્ત્વનો પક્ષપાત નાશ ન પામે તેવા યત્નવાળા હોય છે. પરંતુ તેવી પ્રજ્ઞાવાળા જીવો ઓછા હોય છે અને મોટા ભાગના જીવો યોગમાર્ગમાં આવેલા હોવા છતાં મુગ્ધ હોય છે. તેવા મુગ્ધ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી સત્પુરુષના યોગથી ગુણને ધારણ કરે છે, તેથી તેમનામાં પ્રગટ થયેલી તત્ત્વરુચિ ક્રમસર વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ સત્પુરુષના યોગને બદલે અકલ્યાણમિત્રના યોગથી તેવા મુગ્ધ યોગીઓમાં વર્તતા મિથ્યાત્વના પરિણામને કારણે જે અતત્ત્વનો રાગ છે તે દઢ બને છે, અને તેથી તેવા મુગ્ધ યોગી અકલ્યાણમિત્રના યોગને કારણે દોષને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ સ્ફટિકમણિ લાલ ફૂલના સાંનિધ્યથી લાલ વર્ણને ધારણ કરે છે અને કાળા ફૂલના સાંનિધ્યથી કાળા વર્ણને ધારણ કરે છે, તેમ મુગ્ધ એવા પણ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા જીવો સત્પુરુષના યોગથી ગુણને ધારણ કરે છે અને અકલ્યાણમિત્રના યોગથી દોષને ધારણ કરે છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વ શ્લોક-૨૯માં સ્ફટિકના દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યું કે મુગ્ધ યોગીને સત્પુરુષના યોગથી ગુણની પ્રાપ્તિ અને અકલ્યાણમિત્રના યોગથી દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે કલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં સત્પુરુષનો યોગ મુખ્ય છે તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

શ્લોક :-

યથૌષધીષુ પીયૂષં દ્રુમેષુ સ્વર્દુમો યથા ।
ગુણેષ્વપિ સતાં યોગસ્તથા મુખ્ય ઇહેષ્યતે ॥૩૦॥

અન્વયાર્થ :-

યથૌષધીષુ=જેમ ઔષધિઓમાં પીયૂષં=અમૃત યથા દ્રુમેષુ=જેમ વૃક્ષોમાં સ્વર્દુમઃ=કલ્પવૃક્ષ તથા=તેમ સતાં યોગઃ=સત્પુરુષોનો યોગ ગુણેષ્વપિ=ગુણમાં

પણ=ગુણની વૃદ્ધિમાં પણ ઇહ=અહીં=મિત્રાદૃષ્ટિમાં મુખ્ય:=મુખ્ય ઇષ્યતે= ઈચ્છાય છે. ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જેમ ઔષધિઓમાં અમૃત, જેમ વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ, તેમ સત્પુરુષોનો યોગ ગુણમાં પણ મુખ્ય ઈચ્છાય છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ કલ્યાણના અર્થી હોવાથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તોપણ તેઓની ગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રબળ કારણ સત્પુરુષોનો યોગ છે. તે વાત દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

જેમ ઔષધિઓમાં અમૃત મુખ્ય છે, જેમ વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ મુખ્ય છે, તેમ મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી માટે ગુણવૃદ્ધિમાં સત્પુરુષોનો યોગ મુખ્ય છે. ॥૩૦॥

શ્લોક :-

વિનૈનં મતિમૂઢાનાં યેષાં યોગોત્તમસ્પૃહા ।

તેષાં હન્ત વિના નાવમુત્તિતીર્ષા મહોદધેઃ ॥૩૧॥

અન્વયાર્થ :-

વિનૈનં=આના વિના=સત્પુરુષોના યોગ વિના યેષાં મતિમૂઢાનાં=જે મતિ-મૂઢોને યોગોત્તમસ્પૃહા=ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિની સ્પૃહા છે, હન્ત=ખરેખર ! વિના નાવમ્= નૌકા વિના તેષાં=તેઓને મહોદધેઃ: ઉત્તિતીર્ષા=સમુદ્રને તરવાની ઈચ્છા છે. ॥૩૧॥

ભાવાર્થ :-

જેમ સાગર તરવા માટે નાવ પ્રબળ કારણ છે, તેમ ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે સત્પુરુષોનો યોગ પ્રબળ કારણ છે. આમ છતાં કલ્યાણના અર્થી હોવા છતાં તત્ત્વના વિષયમાં મૂઢમતિવાળા જીવો સત્પુરુષના યોગને છોડીને સ્વબળથી ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિની સ્પૃહા કરે છે, અને શાસ્ત્રોને સ્વયં ભણીને તત્ત્વ મેળવવા યત્ન કરે છે, તેઓ પ્રાયઃ કરીને ઉત્તમ યોગને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

તેથી મિત્રાદ્વિમાં પણ રહેલા જે યોગી સત્પુરુષના યોગની ઉપેક્ષા કરીને યોગમાર્ગનું સેવન કરે છે અને સંસારથી તરવા ઇચ્છે છે તે તેઓની અવિચારકતા છે. આમ કહીને આઘ ભૂમિકામાં રહેલા યોગીએ વિશેષથી સત્પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ તેમ બતાવેલ છે.

અવતરણિકા :-

શ્લોક ૨૬ થી ૩૧ સુધીના કથનનું નિગમન કરે છે —

શ્લોક :-

તન્મિત્રાયાં સ્થિતો દૃષ્ટૌ સદ્યોગેન ગરીયસા ।

સમારુહ્ય ગુણસ્થાનં પરમાનન્દમશ્નુતે ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

તત્=તે કારણથી=અસદ્યોગને કારણે=અકલ્યાણમિત્રના યોગને કારણે, મિત્રાદ્વિવાળા યોગીને દોષની વૃદ્ધિ થાય છે અને સદ્યોગના કારણે=કલ્યાણ-મિત્રના યોગને કારણે ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ગુણની વૃદ્ધિમાં પ્રબળ કારણ સત્પુરુષનો યોગ છે, તેમ પૂર્વમાં સ્થાપન કર્યું તે કારણથી, મિત્રાયાં દૃષ્ટૌ સ્થિતઃ=મિત્રાદ્વિમાં રહેલા યોગી ગરીયસા સદ્યોગેન=શ્રેષ્ઠ એવા સદ્યોગવડે ગુણસ્થાનં સમારુહ્ય=ગુણસ્થાન ચઢીને પરમાનન્દમશ્નુતે=પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી મિત્રાદ્વિમાં રહેલા યોગી શ્રેષ્ઠ એવા સદ્યોગ વડે ગુણસ્થાન ચઢીને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૨॥

ભાવાર્થ :-

મિત્રાદ્વિવાળા યોગીઓને તત્ત્વ પ્રત્યેનું કંઈક વલણ હોય છે અને તેવા યોગીને શ્રેષ્ઠ એવા સત્પુરુષનો યોગ મળે તો તેઓને તત્ત્વની રુચિની અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે, જેથી સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોને ક્રમસર પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષરૂપ ફળને પામે છે. જેમ ૧૫૦૦ તાપસો શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમસ્વામીના યોગને પામીને કેવળજ્ઞાનને પામ્યા. ॥૩૨॥

॥ ઇતિ મિત્રાદ્વાત્રિશિકા ॥૨૧॥

શુદ્ધિ પત્રક

પાના નં.	લીટી નં.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
પ-સંકલના	૬	તોપણ સસારના	તોપણ સંસારના
૧૨	૧૩	એ રીતે ૨૭ વિતર્કો થાય છે. અહીં=પૂર્વ	એ રીતે અહીં=પૂર્વ
૧૫	૨	તેમ લોભથી જેમ શ્રેણિક	જેમ લોભથી શ્રેણિક
૧૭	૭	તે=તે વિતર્કો,	તે વિતર્કો,
૧૭	૧૭	રાજસચિત્ત ધર્મ અર્થાત્	રાજસચિત્તધર્મ અર્થાત્
૧૯	૧૮	ફળ પામે છે અને તેના	ફળ પામે છે=તેના
૨૧	૧૭	જન્મની=પૂર્વજન્મની,	જન્મની=પૂર્વ અપર જન્મની,
૨૧	૨૨	પૂર્વ જન્મની ઉપસ્થિતિ	પૂર્વ અપર જન્મની ઉપસ્થિતિ
૨૧	૨૪	પૂર્વજન્મની ઉપસ્થિતિ	પૂર્વ અપર જન્મની ઉપસ્થિતિ
૨૫	૧૬	યોગબીજનું ગ્રહણ કરે છે;	યોગબીજનું મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગી ગ્રહણ કરે છે;
૨૭	૨૧	તેનું=અશુદ્ધ એવા કુશળચિત્તાદિનું,	તેનું=કુશળચિત્તાદિનું,
૨૭	૨૩	યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અશુદ્ધ કુશળચિત્	યથાપ્રવૃત્તિકરણનો કુશળચિત્
૨૭	૨૪	યથા-પ્રવૃત્તિકરણના ભેદના,	યથા-પ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ કુશળચિત્તના,
૪૧	૩	एतत्=कुशलचित्तादि,	एतत्=कुशलचित्तादि,
૪૩	૭	तेषु तेओ	तेषु=तेओ
૪૮	૨૦	પુષ્પવસ્ત્રાદિ વડે વડે પૂજન,	પુષ્પવસ્ત્રાદિ વડે પૂજન,
૫૩	૪	निःश्रेय-ससाधन-निमित्त-	निःश्रेयससाधननिमित्त-
૫૩	૧૪	❖ 'सद्योगादीनामेव:' અહીં	❖ 'सद्योगादीनामेव' અહીં
૬૨	૭	સ્વપ્રતિપત્રનિર્વાહ-ક્ષમત્વાત્	સ્વપ્રતિપત્રનિર્વાહક્ષમત્વાત્
૬૪	૮	फलव्यभि-चारा-	फलव्यभिचारा-
૭૦	૧૯	ખરાબ છે; ઘન મળ	ખરાબ છે; તેથી ઘન મળ
૭૧	૧૫	મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનક-	મિથ્યાત્વ હોતે છતે ગુણસ્થાનક-

तन्मित्रायां स्थितौ दृष्टौ
सद्योगेन गरीयसा ।
समारुह्य गुणस्थानं
परमानन्दमश्नुते ॥

— १०५ —

“ते कारणथी मित्रादृष्टिमां
रहेला योगी श्रेष्ठ अवा
सद्योग वडे गुणस्थानक यढीने
परमानंदने प्राप्त करे छे.”

: प्रकाशक :

‘**गितार्थगंगा**’

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इत्तेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाड-३८०००७
फोन : (०७८) २६६०४८११, ३०८११४७१

: मुद्रक :

सूर्या ओईसेट

आंजलीगाम, सेटेलाईट-जोपल रोड, अमदावाड
फोन : (०२७१७) २३०३६६, २३०११२

Design by : **ICON** : 022-20553213, 022-25654543